

1

ΣΤΙΣ ΟΧΘΕΣ ΤΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ ΤΗΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ

Η Εμφάνιση του Ανθρώπου, Σουμέριοι & Βαβυλώνιοι
3,5 εκατ. - 1750 π.Χ.

Η εξέταση της ανθρωπολογικής και κοινωνικής εξελίξεως και των επιτευγμάτων του ανθρώπου χωρίζεται στην μελέτη της Προϊστορίας και στην μελέτη της Ιστορίας. Η Προϊστορία εξετάζει τα πρώτα βήματα του ανθρώπινου γένους πάνω στην Γη και τις πρώτες οργανωμένες κοινωνίες. Η Προϊστορική Περίοδος άρχισε πριν από εκατομμύρια χρόνια και τελείωσε με την Νεολιθική Εποχή, από το τέλος της οποίας οι πρώτοι άνθρωποι άρχισαν να εγκαθίστανται μόνιμα και να δημιουργούν οργανωμένες κοινωνίες κατά μήκος των μεγάλων ποταμών της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου.

Η εφεύρεση και η χρήση της γραφής σηματοδοτεί την εκκίνηση της Ιστορίας των Πολιτισμών και το χρονικό σημείο που το ανθρώπινο γένος εισέρχεται στην Ιστορική Περίοδο, που αρχίζει περίπου από το 3000 π.Χ. και φθάνει μέχρι τις μέρες μας.

Οι πρώτοι ανθρώπινοι πολιτισμοί άνθισαν στις όχθες των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη, στην Μεσοποταμία, και, λίγο αργότερα, κατά μήκος του ποταμού Νείλου στην Αίγυπτο. Ας εξετάσουμε όμως πρώτα πώς εξελίχθηκε ο άνθρωπος μέχρι το 3100 π.Χ.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (περ. 3,5 εκατ.-3100 π.Χ.)

Η εξέλιξη του ανθρώπινου είδους ακολούθησε διάφορα στάδια –όχι κατ' ανάγκη σε γραμμική ανοδική πορεία– ξεκινώντας από τους Αυστραλοπίθηκους και προχωρώντας στον Άνθρωπο τον Επιδέξιο, στον Άνθρωπο τον Ορθίο και στον Άνθρωπο τον Έμφρονα. Το τελευταίο στάδιο περιλαμβάνει τους ανθρώπους που έζησαν μερικές χιλιάδες χρόνια πριν, στην Παλαιολιθική και Νεολιθική Εποχή, και είναι οι κοντινότεροι πρόγονοι του σημερινού ανθρώπου.

Η Ανθρώπινη Φυλή (περ. 3,5 εκατ.-300.000 π.Χ.)

Η πεποίθηση ότι ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο "κατ' εικόνα [...καὶ] ὁμοίωσιν"¹ και την υδρόγειο όπως την γνωρίζουμε σήμερα, διαταράχθηκε τον 19ο αιώνα όταν ο Άγγλος γεωλόγος Κάρολος Λάιελ (Sir Charles Lyell, 1797-1875) στο βιβλίο του *Αρχές της Γεωλογίας* (*Principles of Geology*, 3 τόμοι, 1830-1833) απέδειξε ότι η γη είχε υποστεί πολλές γεωλογικές αλλαγές που οφείλονταν κυρίως στην διάβρωση κατά την μακρά περίοδο της ζωής της. Ο ίδιος επιστήμονας μπόρεσε ακόμα να χρονολογήσει διάφορα πετρώματα χρησιμοποιώντας τα απολιθώματα. Λίγα χρόνια αργότερα, ο επίσης Άγγλος φυσιοδίφης Κάρολος Δαρβίνος (Charles Darwin, 1809-1882) χρησιμοποίησε τις χρονολογήσεις του Λάιελ για να διατυπώσει την θεωρία της εξέλιξης των ειδών. Σε δύο βιβλία του, *Η Καταγωγή των Ειδών* (*The Origin of Species*, 1859) και *Η Καταγωγή του Ανθρώπου* (*The Descent of Man*, 1871), ο Δαρβίνος υποστήριξε ότι η φύση και ο σημερινός άνθρωπος είναι προϊόντα μιας μακράς περιόδου αλλαγών κατά την οποία όλα τα είδη του ζωικού και φυτικού βασιλείου εξελίχθηκαν από κατώτερες μορφές ζωής μέχρι να λάβουν την σημερινή τους όψη. Βέβαια, ο κατάλογος των απολιθωμάτων που δείχνουν την εξέλιξη από το ένα στάδιο στο άλλο δεν είναι πλήρης και οι παλαιοντολόγοι και παλαιοανθρωπολόγοι έχουν συνήθως στην διάθεσή τους λίγα οστά από τους σκελετούς των πρώτων Ανθρωπιδών για να εξετάσουν. Οι μελέτες πάνω σ' αυτούς τους μακρινούς απογόνους του ανθρώπου δείχνουν το πόσο πολύπλοκη είναι η ιστορία της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους.

Κατά την θεωρία της εξέλιξης, οι πρώτοι Ανθρωπίδες προέρχονται από έναν κλάδο των πιθήκων ο οποίος, πριν από εκατομμύρια χρόνια, άρχισε να διαβιώνει πάνω στο έδαφος αντί στα κλαδιά των δένδρων. Ο πρώτος εκπρόσωπος των Ανθρωπιδών ονομάζεται Αυστραλοπίθηκος (πίθηκος του Νότου) και τα πρώτα δείγματα σκελετών ανακαλύφθηκαν στην Αφρική. Ο Αυστραλοπίθηκος είχε όρθια στάση αλλά μικρό εγκέφαλο. Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος των Αυστραλοπιθήκων είναι ένας σκελετός θήλεος από την τοποθεσία Χαδάρ (Hadar) στην Αιθιοπία, ο οποίος ανασύρθηκε ανάμεσα από διάφορα απομεινάρια ανθρώπινων σκελετών. Οι επιστήμονες, που κατάφεραν να τον συναρμολογήσουν μόνο κατά σαράντα τοις εκατό, του έδωσαν το όνομα Λούσυ (Lucy) και τον χρονολόγησαν μεταξύ 3,6 και 3 εκατομμυρίων ετών.²

Μετά τον Αυστραλοπίθηκο εμφανίσθηκαν κατά σειρά τρία άλλα είδη Ανθρωπιδών: ο Άνθρωπος ο Επιδέξιος (*Homo Habilis*), ο Άνθρωπος ο Όρθιος (*Homo Erectus*) και ο Άνθρωπος ο Έμφρων (*Homo Sapiens*). Η αναφορά στους τρεις Ανθρωπίδες είναι απλώς ενδεικτική μια που η εξέλιξη του ανθρώπου δεν ακολούθησε γραμμική πορεία αλλά κυκλική, δηλαδή κλάδοι αναφύονταν από τον κεντρικό κορμό και αναπτύσσονταν παράλληλα.³ Ο πρώτος Ανθρωπίδης της κατηγορίας Άνθρωπος ο Επιδέξιος ανακαλύφθηκε από τον ανθρωπολόγο Λούις Λίκεϊ (L. S. B. Leakey) στην περιοχή Όλντουβαϊ (Olduvai), στην Τανζανία της Αφρικής, και χρονολογήθηκε ότι είναι μεταξύ 2 και 1,5 εκατομμυρίων ετών. Ο Άνθρωπος του Όλντουβαϊ ήταν περίπου 1,2 μέτρα ψηλός, περπατούσε όρθιος και μπορούσε να χειρισθεί με επιδεξιότητα τον αντίχειρά του, όπως δείχνουν τα πρωτόγονα λίθινα εργαλεία του. Ο Λίκεϊ τον ονόμασε Άνθρωπο Επιδέξιο (*Homo Habilis*) επειδή μπορούσε να κατασκευάσει εργαλεία.

Το πρώτο δείγμα του Ανθρώπου του Όρθιου ανακαλύφθηκε στην Ιάβα και η ηλικία του υπολογίσθηκε μεταξύ 1,5 και 1 εκατομμύρια χρόνια. Ο εγκέφαλος του ήταν μεγαλύτερος από αυτόν του Ανθρώπου του Επιδέξιου, ήταν 1,5 μέτρα περίπου ψηλός και το μέτωπό του είχε μια κλίση προς τα πίσω. Οι εκπρόσωποι αυτού του είδους μπορούσαν να χειρισθούν την φωτιά και

¹ Αγία Γραφή, "Γένεσις", Α.26.

² Για τις χρονολογίες δες Ian Tattersall et al., eds. *Encyclopedia of Human Evolution and Prehistory* (Chicago: St. James Press, 1988), σχετικά άρθρα. Δες και Ν. Κ. Συμεωνίδης & Κ. Σ. Δούκας, "Η Εμφάνιση και η Εξέλιξη του Ανθρώπου" *Αρχαιολογία* τευχ. 58 (Μάρτιος 1996): 56-60.

³ Δες σύνοψη των πιο πρόσφατων θεωριών για την κυκλική θεωρία της εξέλιξης του ανθρώπου σε Jean-Jacques Hublin, "The Quest for Adam" *Archaeology* 52 (July/August 1999): 26-35.

να χρησιμοποιήσουν τον λίθινο χειροπέλεκυ, πρόοδοι τεράστιας σημασίας για την επιβίωση του ανθρώπινου είδους.

Πριν από 300.000 χρόνια περίπου, ο Άνθρωπος ο Όρθιος έδωσε την θέση του στον Άνθρωπο τον Έμφρονα, άμεσο πρόγονο του σημερινού ανθρώπου. Από αυτήν την εποχή και μετά, ο άνθρωπος πέρασε στην καθημερινή χρήση όλο και καλύτερων λίθινων εργαλείων και εισήλθε στην Παλαιολιθική Εποχή.

Η Παλαιολιθική Εποχή (περ. 300.000 - 7000 π.Χ.)

Η παρουσία του παλαιολιθικού ανθρώπου γενικεύθηκε στον ευρωπαϊκό χώρο μετά το 100.000 π.Χ. Οι άνθρωποι που έζησαν μεταξύ του 100.000 και 40.000 π.Χ. στην Ευρώπη και στις περιοχές της Ασίας και της Αφρικής που συνορεύουν με αυτήν, ονομάζονται Νεαντερθάλιοι (*Homo Sapiens Neanderthalensis*). Ήταν λίγο ψηλότεροι από 1,5 μέτρα, είχαν κατασκευάσει εξελιγμένα λίθινα εργαλεία, τα οποία χειρίζονταν για να κυνηγήσουν, χρησιμοποιούσαν την φωτιά, φορούσαν δέρματα ζώων για ρούχα και έμεναν σε σπήλαια. Κατά τους σύγχρονους επιστήμονες λίγοι θα παρατηρούσαν σήμερα έναν Νεαντερθάλιο εάν παρουσιαζόταν πλυμένος, ξυρισμένος και με σύγχρονα ρούχα στον υπόγειο σιδηρόδρομο της Νέας Υόρκης,⁴ τόσο όμοιος θα ήταν με τους σημερινούς ανθρώπους. Παρ' όλα αυτά, είναι σχεδόν βέβαιο, ότι οι Νεαντερθάλιοι δεν υπήρξαν άμεσοι πρόγονοί μας.⁵

Μετά την ξαφνική εξαφάνιση του Νεαντερθάλιου ανθρώπου πριν από περίπου 40.000 χρόνια, την θέση του πήρε ο άμεσος πρόγονος του σημερινού ανθρώπου, ο ονομαζόμενος Άνθρωπος του Κρο-Μανιόν. Κατοικούσε στην Ευρώπη, στην Αφρική, στην Ασία, στην Αυστραλία και τελικά, αφού πέρασε τον Βερίγγειο Πορθμό, και στην Αμερική. Έφτιαχνε εργαλεία από πέτρα και κόκαλα ζώων και ζωγράφιζε πολύχρωμα σχέδια στα σπήλαια που έμενε.

Ο παλαιολιθικός άνθρωπος ανέπτυξε έναν δικό του πρωτόγονο τρόπο διατροφής και διαβιώσεως. Η επιβίωσή του βασιζόταν στην επιτυχία του κυνηγιού και γι' αυτό παρακολουθούσε προσεκτικά τις συνήθειες των ζώων που κυνηγούσε και τα ακολουθούσε όταν έπρεπε να μεταναστεύσουν. Το κυνήγι διεξαγόταν σε ομάδες και η επιτυχής έκβαση του ήταν αποτέλεσμα συνεργασίας, σχεδίου και εφευρετικότητας, σημαντικά στοιχεία στην κοινωνική εξέλιξη του παλαιολιθικού ανθρώπου. Αυτές του οι ικανότητες του έδιναν την δυνατότητα να κυνηγήσει μεγαλύτερα, γρηγορότερα και δυνατότερα ζώα από τον ίδιο. Τρεφόταν με το κρέας των θηραμάτων του ενώ χρησιμοποιούσε τα δέρματα των ζώων που κυνηγούσε ως ρούχα. Η διατροφή των παλαιολιθικών ανθρώπων δεν περιοριζόταν, βέβαια, μόνο στο ζωικό βασίλειο. Οι άνθρωποι της Παλαιολιθικής Εποχής συνέλεγαν καρπούς δέντρων, όπως καρύδια και μούρα, για να συμπληρώσουν τα γεύματά τους. Τα θηράματά και τους καρπούς τα μετέφεραν και τα κατανάλωναν στα πρόχειρα καταλύματα που ζούσαν. Η κατοικία τους ήταν είτε σπήλαια, στις περιοχές που έκανε πολύ κρύο, ή πρόχειρες καλύβες, στις θερμές ζώνες. Κατά πάσα πιθανότητα, ζούσαν σε οικογένειες και πολλές οικογένειες αποτελούσαν την φυλή, με κάποιο αρσενικό μέλος ως αρχηγό.

Το μεγαλύτερο επίτευγμα του παλαιολιθικού ανθρώπου ήταν η τέχνη, αποτέλεσμα της αφαιρετικής ικανότητάς της σκέψεώς του. Αυτό που τον έκανε να ξεχωρίσει από τα ζώα ήταν το λογικό, το οποίο χρησιμοποιούσε για να παγιδεύσει τα θηράματά του στο κυνήγι, να επικοινωνήσει με τα άλλα μέλη της οικογένειάς και της φυλής αλλά και να δημιουργήσει τέχνη. Η καλλιτεχνική του δραστηριότητα είναι αποτυπωμένη στο εσωτερικό των σπηλαίων, όπως για παράδειγμα στην Αλταμίρα (*Altamira*) στην Ισπανία και στο Λασκώ (*Lascaux*) στην Γαλλία. Τα μοντέλα που χρησιμοποιούσε για την ζωγραφική του ήταν είτε ζώα που κυνηγούσε, είτε ζώα που του προκαλούσαν φόβο και θαυμασμό με τον όγκο και το μέγεθός τους, είτε αποτυπώματα

⁴ Όπως παρατίθεται στο George Constable and the Editors of Time-Life Books, *The Neanderthals*, στην σειρά *The Emergence of Man* (The Netherlands: Time-Life Books, 1973), p. 27.

⁵ Hublin, pp. 34-35.

ανθρώπινων χειριών. Πολλά από τα ζωγραφισμένα ζώα είναι τραυματισμένα από τα βέλη και τα ακόντια των παλαιολιθικών κυνηγών, είτε διότι αυτοί ήθελαν να εκφράσουν την ελπίδα ενός επιτυχημένου κυνηγιού είτε διότι η ζωγραφική ήταν αποτέλεσμα μιας τελετουργίας πριν από το επόμενο κυνήγι. Άλλα ζώα φαίνονται σε κατάσταση εγκυμοσύνης. Οι ανασκαφείς έχουν επίσης βρει και ειδώλια εγκύων γυναικών τα οποία, κατά πάσα πιθανότητα, συμβόλιζαν την γονιμότητα που τόσο είχε ανάγκη ο πρωτόγονος άνθρωπος για να επιβιώσει.⁶

Ο αγώνας για επιβίωση δεν απέκλειε μάχες μεταξύ των φυλών για τον έλεγχο περιοχών κυνηγιού. Μετά από την ανακάλυψη στο σπήλαιο Βιντία (Vindija), στην Κροατία, ανθρώπινων οστών που είχαν μικρές προσεκτικές χαρακιές, που συνήθως γίνονται για να αποσπασθεί το κρέας από τα οστά, αλλά και παράξενα σπασίματα, οι ανθρωπολόγοι δεν αποκλείουν τις περιπτώσεις κανιβαλισμού, δηλαδή άνθρωποι να φαγώθηκαν από ανθρώπους, αλλά σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ίσως λιμού.⁷

Ο άνθρωπος της Παλαιολιθικής Εποχής φαίνεται ότι ήταν ο πρώτος που έθεσε τα θεμέλια της κοινωνίας. Η αφοσίωση του στην οικογένεια, η οργάνωση του σε φυλές και η συλλογική προσπάθεια του στο κυνήγι αποδεικνύουν μια πρωτόγονη μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Η επίδοση του σε μια πρωτόγονη και, όπως πίστευε, με μαγικές ιδιότητες τέχνη δείχνει την τάση του ανθρώπου της Παλαιολιθικής Εποχής για αφαίρεση και δημιουργική σκέψη. Η εξέλιξη της διανοητικής του ικανότητας αποδεικνύεται επίσης και από την χρήση των πρώτων λίθινων εργαλείων. Γύρω στο 7000 π.Χ. ο άνθρωπος εισήλθε σε μια νέα φάση της εξελίξεως του πολιτισμού του, την Νεολιθική Εποχή.

Η Νεολιθική Εποχή (περ. 7000 - 3100 π.Χ.)

Γύρω στο 10.000 π.Χ. οι παγετώνες υποχώρησαν, η Ευρώπη καλύφθηκε από πυκνά δάση και τα μαμούθ που κυνηγούσαν οι τελευταίοι παλαιολιθικοί άνθρωποι εξαφανίστηκαν. Οι άνθρωποι προσαρμόστηκαν γρήγορα σε αυτές τις αλλαγές και μάλιστα εξημέρωσαν και τον σκύλο. Μεταξύ των ετών 10.000 και 7000 π.Χ. οι άνθρωποι πέρασαν ένα μεταβατικό στάδιο στην πολιτισμική τους εξέλιξη, το οποίο μερικές φορές ονομάζεται Μεσολιθική Εποχή και περιλαμβάνει την σταδιακή εξέλιξη του Ανθρώπου του Κρο-Μανιόν στον Σύγχρονο Άνθρωπο (*Homo Sapiens Sapiens*).⁸ Μετά το έτος 7000 π.Χ., οι νεολιθικοί πλέον άνθρωποι άρχισαν να επιδίδονται όλο και περισσότερο στην καλλιέργεια της γης με αποτέλεσμα η περίοδος αυτή να ονομασθεί η εποχή της "Αγροτικής Επανάστασεως",⁹ παρ' ότι είχαν ήδη ανακαλύψει τον χαλκό. Η αγροτική ζωή αμέσως μετέτρεψε τους τροφοσυλλέκτες και νομάδες παλαιολιθικούς ανθρώπους στους νεολιθικούς τροφοπαραγωγούς και τους έδωσε την δυνατότητα ενός σταθερού και σίγουρου τρόπου επιβιώσεως.

Παρ' ότι γενικά πιστεύεται ότι η μετάβαση από την νομαδική στην αγροτική ζωή έλαβε χώρα στην Εγγύς Ανατολή (τώρα Μέση Ανατολή), φαίνεται ότι τουλάχιστον σε τέσσερα διαφορετικά σημεία του κόσμου, σχεδόν ταυτόχρονα, οι νεολιθικοί άνθρωποι στράφηκαν προς την γεωργία και την κτηνοτροφία. Στην Εγγύς Ανατολή, οι άνθρωποι που ζούσαν στην Ιάρμο (Jarmo), στο σημερινό Ιράκ, στην Ιεριχώ (Jericho), στην σημερινή Ιορδανία, στην Χασιλάρ (Hacilar), στην σημερινή Τουρκία, αλλά και στην Νοτιοανατολική Ευρώπη, αυτοί που έμεναν σε νεολιθικούς οικισμούς στον Ελλαδικό χώρο, καλλιεργούσαν σιτάρι, κριθάρι, μπιζέλια, φακές και εξέτρεφαν κοπάδια από πρόβατα και χοίρους. Την ίδια εποχή, στην Δυτική Αφρική καλλιεργούσαν κεχρί και γλυκοπατάτες ενώ στην Κίνα, κατά την περίοδο Γιανγκσάο

⁶ Εικόνες στο Jean-Philippe Rigaud, "Lascaux Cave", *National Geographic* 174 (October 1988):482-99 και κυρίως στο Andreas Lommel, *Προϊστορικός & Πρωτόγονος Άνθρωπος*, τομ. 1 στην σειρά *Παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης*, 10 τομ. (London: Hamlyn, 1966 & Αθήνα: Χρυσός Τύπος-Γιοβάννης, 1967).

⁷ Rick Gore, "Neanderthals", *National Geographic* 189 (January 1996): 5-6.

⁸ Grahame Clark, *Mesolithic Prelude* (Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 1980).

⁹ William H Hallow & William Kelly Simpson, *The Ancient Near East: A History* (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1971), p. 11.

(Yangshao), οι άνθρωποι καλλιεργούσαν την γη, εξέτρεφαν ζώα, έφτιαχναν αγγεία και διάφορα είδη από χαλκό. Τέλος, κατά το ίδιο διάστημα, στην Κεντρική και Νότια Αμερική καλλιεργούσαν αραβόσιτο και φασόλια.

Η κύρια συμβολή των νεολιθικών ανθρώπων στον δρόμο προς τον πολιτισμό υπήρξε η συστηματική καλλιέργεια της γης, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα μια σειρά από προόδους και βελτιώσεις στον τρόπο ζωής του ανθρώπου. Κατ' αρχάς, έθεσε τα θεμέλια της δημιουργίας των πρώτων χωριών, που αργότερα εξελίχθηκαν σε πόλεις. Έπειτα, η παραγωγή πλεονάσματος αγροτικών προϊόντων έδωσε την δυνατότητα στους νεολιθικούς πληθυσμούς να εγκατασταθούν οργανωμένοι σε μεγάλες ομάδες και να αναπτύξουν ευρείας κλίμακας εμπόριο. Τελικά, υπήρξε η κινητήρια δύναμη για την εφεύρεση της γραφής, όταν παρέστη η ανάγκη να φυλαχθούν κυρίως οικονομικής φύσεως στοιχεία για μελλοντική χρήση και αργότερα να καταγραφούν γεγονότα του παρελθόντος, δηλαδή η γένεση της Ιστορίας.

Μόλις, λοιπόν, οι πρώτοι αυτοί γεωργοί εξασφάλισαν την διατροφή τους έπρεπε να φροντίσουν και για μόνιμους τόπους διαμονής, όπου και θα έκτιζαν τα χωριά τους. Τα νεολιθικά χωριά κτίστηκαν κυρίως δίπλα σε ποτάμια, όπου το νερό ήταν άφθονο για να ποτίζονται οι καλλιέργειες και να ξεδιψούν τα κοπάδια των εξημερωμένων ζώων. Τα μικρά χωριά με τα λίγα σπίτια εξελίχθηκαν σταδιακά σε μεγάλες νεολιθικές πόλεις με πολλούς κατοίκους. Μεταξύ του 8000 και του 7000 π.Χ., ο οικισμός της Ιεριχούς, στην κοιλάδα της Ιορδανίας, καταλάμβανε μια έκταση 30-40 στρεμμάτων, που κατοικούνταν από περίπου 1.500 άτομα.¹⁰ Οι καλύβες τους ήταν φτιαγμένες από πλίνθους, κτισμένες πάνω σε λίθινη βάση, και περιβάλλονταν από λίθινο τοίχο με πύργο, που χρησίμευε είτε ως προστασία από ξένους εισβολείς είτε ως φράγμα σε περίπτωση πλημμύρας. Παρόμοιος οικισμός, που χρονολογείται περίπου το 6000 π.Χ., είναι αυτός του Τσατάλ Χουγιούκ (Chatal Huyuk), στην σημερινή Νότια Τουρκία. Καταλάμβανε μια έκταση 120 στρεμμάτων με 1.000 πλινθόκτιστες καλύβες και περιλάμβανε περίπου 5.000 κατοίκους.¹¹ Οι εσωτερικοί τοίχοι μερικών σπιτιών καλύπτονταν από τοιχογραφίες με γεωμετρικά σχέδια και σκηνές με ζώα και ανθρώπους. Οι εξωτερικοί τοίχοι σχημάτιζαν ένα τείχος από σκληρές πλίνθους, εμπόδιο σε κάθε πιθανό εισβολέα.

Ο άνθρωπος της Νεολιθικής Εποχής ήταν αυτός που έθεσε τα θεμέλια της πρωτόγονης κοινωνίας. Βασίστηκε στην καλλιέργεια της γης, η οποία του έδωσε την δυνατότητα να εγκατασταθεί μόνιμα σε χωριά και πόλεις.

Η Πρωτόγονη Κοινωνία

Η πρωτόγονη κοινωνία χαρακτηρίζεται από κοινωνική, πολιτική, οικονομική και θρησκευτική οργάνωση. Η βασική κοινωνική μονάδα της πρωτόγονης κοινωνίας ήταν η οικογένεια. Κατά πάσα πιθανότητα, οι πρωτόγονοι άνθρωποι ήταν μονογαμικοί, και, επομένως, μία τυπική οικογένεια αποτελούνταν από τον πατέρα, την μητέρα και τα παιδιά. Μορφή κοινωνικής οργάνωσης ήταν και το σόι, που αποτελούνταν από πολλές οικογένειες που συνδέονταν μεταξύ τους είτε μέσω ενός θήλεος προγόνου είτε μέσω ενός άρρενος προγόνου. Τέλος, η οργάνωση της πρωτόγονης κοινωνίας ολοκληρωνόταν με την φυλή, που αποτελούνταν από πολλά σόγια, τα οποία μπορεί να συνδέονταν ή να μην συνδέονταν μεταξύ τους συγγενικά. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της φυλής ήταν ότι τα μέλη της αποτελούσαν μια κοινότητα με κοινή γλώσσα, κοινές παραδόσεις, κοινό τόπο διαμονής και έναν αρχηγό.

Η πρωτόγονη κοινότητα χρειαζόταν ορισμένους κανόνες συμπεριφοράς για να διατηρήσει την ύπαρξή της. Οι κανόνες αυτοί μετασχηματίστηκαν σιγά-σιγά στα έθιμα της φυλής και τελικά αποτέλεσαν το εθιμικό δίκαιο. Δικαιοσύνη στην πρωτόγονη κοινότητα σήμαινε διατήρηση της υπάρχουσας ισορροπίας. Εάν κάποιος έκλεβε, έπρεπε ο κλέφτης και ο παθών να λύσουν την διαφορά μεταξύ τους με σκοπό την ικανοποίηση του παθόντα, έτσι ώστε

¹⁰ Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia* (London: Equinox, 1980), p.32.

¹¹ *Ιδίο*, pp. 44-45.

να διατηρηθεί η πρωτόγονη ισορροπία. Το ίδιο συνέβαινε και σε περιπτώσεις φόνων η τραυματισμών, οπότε οι στενοί συγγενείς εφήρμοζαν την επιταγή "ὄφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος".¹²

Την πρωτόγονη κοινότητα κυβερνούσαν ο αρχηγός και οι γηραιότεροι, που θεωρούνταν ότι διέθεταν μεγάλη εμπειρία και γνώριζαν τις παραδόσεις της φυλής. Ο αρχηγός έπρεπε να κυβερνά σύμφωνα με τα έθιμα και τις συμβουλές των γηραιών μελών εκτός από τις περιπτώσεις που έπρεπε να ζητηθεί η γνώμη όλης της φυλής. Αποφάσεις που αφορούσαν σε σημαντικά γεγονότα, όπως πόλεμος ή εκλογή νέου αρχηγού, απαιτούσαν την απόφαση όλων των μελών της φυλής. Αυτή η μορφή πολιτικής διακυβερνήσεως μπορεί να ονομασθεί πρωτόγονη δημοκρατία.

Σημαντικότερο ρόλο στην πρωτόγονη κοινωνία έπαιζε η θρησκεία. Η πρώτη μορφή θρησκευτικής πίστεως ονομάζεται ανιμισμός. Σύμφωνα με τον ανιμισμό, όλα τα πράγματα στην φύση (ο άνεμος, οι πέτρες, τα δέντρα, τα ζώα και οι άνθρωποι) κατοικούνται από κάποιο πνεύμα. Σπουδαία θέση στην θρησκεία αυτή κατέχει το πνεύμα της γονιμότητας, που οδήγησε τελικά τους πρωτόγονους ανθρώπους στην λατρεία της θεάς της γονιμότητας (Μητέρα Θεά). Η θεά αναπαριστάται συνήθως σε ειδώλια με τονισμένα τα σημεία της γονιμότητας στο σώμα της: μεγάλα στήθη και διογκωμένη κοιλιά. Χαρακτηριστικό ειδώλιο αυτού του είδους είναι η Αφροδίτη του Βίλλεντορφ (Willendorf), που βρίσκεται στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας της Βιέννης (εικ. 2α σε Clark & Piggott).

Ένα άλλο στοιχείο της πρωτόγονης θρησκευτικής πίστεως είναι η μαγεία. Η μαγεία χρησιμοποιούνταν για να στρέψει τα πνεύματα υπέρ των ανθρώπων σε περιπτώσεις ξηρασίας, λιμού, πλημμύρας ή λοιμού. Ίσως οι χρωματισμένες βραχογραφίες στο εσωτερικό των σπηλαίων δεν αποτελούσαν τίποτα άλλο από μια μορφή μαγικής τελετουργίας κατά την οποία ο πρωτόγονος άνθρωπος προσπαθούσε να επιβληθεί πάνω στα πνεύματα των ζώων.

Η πρωτόγονη κοινωνία εμπεριείχε όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια κοινότητα ανθρώπων: κοινωνική οργάνωση, νόμους, πολιτική διακυβέρνηση και θρησκευτική συνείδηση.

Συμπέρασμα

Η εξέλιξη του ανθρώπου, που στην πρώτη της φάση εξετάζεται από την Προϊστορία, αποτελεί μία συνεχή μάχη με την φύση. Χρειάστηκαν εκατομμύρια χρόνια για να μπορέσει ο άνθρωπος να δαμάσει τον περιβάλλοντα χώρο και να τον θέσει στην υπηρεσία του. Το κατόρθωσε, αφού εξελίχθηκε ο ίδιος βιολογικά και άρχισε να χρησιμοποιεί την σπουδαιότερη δύναμη του, την σκέψη. Με αυτόν τον τρόπο, κατάφερε να κατασκευάσει εργαλεία που τον βοήθησαν στον καθημερινό του αγώνα για επιβίωση. Επίσης, καλλιέργησε την γη και εξημέρωσε ζώα που εμπλούτισαν την διατροφή του ή τον βοήθησαν στον αγώνα του για την εξεύρεση και διατήρησή της ή του κράτησαν συντροφιά. Επιπλέον, απέκτησε μόνιμη κατοικία και οργάνωσε την κοινωνική του ζωή. Τελικά, χρησιμοποίησε την φαντασία του για να εξηγήσει φυσικά φαινόμενα και να χαράξει τα πρώτα σχέδια πάνω στον βράχο. Η περίοδος της Προϊστορίας που διήνυσε ο πρωτόγονος άνθρωπος δεν αποτελεί παρά τον προθάλαμο για μεγαλύτερα επιτεύγματα που θα ακολουθήσουν, με την ανάπτυξη του πρώτου πολιτισμού στην Μεσοποταμία.

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ (περ. 3100-1750 π.Χ.)

Οι νομάδες της Νεολιθικής εποχής που έφθασαν στο "εύφορο τόξο", που αρχίζει από την Αίγυπτο, περνάει από την ανατολική ακτή της Μεσογείου και καταλήγει στην περιοχή ανάμεσα και γύρω από τους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη, ανακάλυψαν πόσο κατάλληλη ήταν η γη

¹² Αγία Γραφή, "Εξοδος", ΚΑ.24.

εκείνη για καλλιέργεια. Έκτισαν τα χωριά τους και εγκαταστάθηκαν μόνιμα, δούλεψαν την γη και το συνεχές πλεόνασμα της παραγωγής τους έλυσε το πρόβλημα εξευρέσεως τροφής, τους οδήγησε στην εφεύρεση της γραφής και στην δημιουργία υψηλού πνευματικού επιπέδου, δηλαδή πολιτισμού.

Η λέξη πολιτισμός είναι πολύ δύσκολο να ορισθεί από επιστημονική άποψη και οι γνώμες των ιστορικών ποικίλουν. Ως πολιτισμό, κατά μία άποψη, μπορούμε να ορίσουμε ένα (ή το τελικό;) στάδιο της εξελίξεως του ανθρώπου αφού θέσουμε τις παρακάτω προϋποθέσεις. Πρώτη προϋπόθεση για την ύπαρξη πολιτισμού σε μία κοινωνία είναι η μόνιμη εγκατάσταση των μελών της και η δημιουργία αστικών κοινοτήτων. Δεύτερο κριτήριο είναι η ύπαρξη συστήματος γραφής. Τρίτη προϋπόθεση είναι το υψηλό πνευματικό επίπεδο που αποδεικνύεται με την ύπαρξη νόμων, θρησκευτικών παραδόσεων, λογοτεχνίας και τέχνης.¹³ Οι δύο τελευταίοι λόγοι είναι αυτοί που ουσιαστικά καθορίζουν την ύπαρξη πολιτισμού γιατί εμπεριέχουν τα στοιχεία εκείνα που διαχωρίζουν καθαρά την κοινωνία των λαών της Μεσοποταμίας από την κοινωνία των ανθρώπων της Νεολιθικής Εποχής. Όλα τα ανωτέρω χαρακτηριστικά εμφανίστηκαν στην Μεσοποταμία μεταξύ περίπου του 3100 και του 2800 π.Χ. και έτσι μπορούμε να λέμε ότι ο Πολιτισμός και "η Ιστορία αρχίζουν στην Σουμερία".¹⁴

Η Αυγή του Πολιτισμού στην Μεσοποταμία

Δεν ήταν καθόλου εύκολο για τους νεολιθικούς ανθρώπους να δαμάσουν την ορμή των δύο ποταμών στην Μεσοποταμία. Οι αγροί άλλες φορές πλημμύριζαν και άλλες χρειαζόνταν περισσότερο νερό για τις καλλιέργειες. Οι πρώτοι κάτοικοι χρειάστηκε να εφεύρουν μεθόδους αρδεύσεως και αποστραγγίσεως για να προστατεύσουν τα χωράφια τους. Σταδιακά εγκατέλειψαν τον πρωτόγονο τρόπο καλλιέργειας, κατά τον οποίο το άροτρο δεν ήταν παρά ένα μυτερό ξύλο που το έμπηγαν στο έδαφος και το έσερναν οι ίδιοι, και τον αντικατέστησαν με την άροση με εξημερωμένα ζώα. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούσαν να καλλιεργήσουν μεγαλύτερες εκτάσεις γρηγορότερα.

Οι νεολιθικοί τεχνίτες κατάφεραν επίσης να θερμάνουν με ξυλάνθρακα μεταλλεύματα οξειδίου του χαλκού και να παράγουν χαλκό για την κατασκευή εργαλείων. Περίπου το 3100 π.Χ., ανακάλυψαν ότι αναμειγνύοντας χαλκό και κασίτερο παραγόταν ένα κράμα, ο ορείχαλκος, που ήταν σκληρότερο από τον χαλκό και με το οποίο μπορούσαν να φτιάξουν ανθεκτικότερα και κοφτερότερα εργαλεία. Η αυγή του πολιτισμού στην Μεσοποταμία συμπίπτει και με την Εποχή της Χαλκοκρατίας ή Εποχή του Ορείχαλκου στην Δύση, που διήρκεσε περίπου δύο χιλιετίες, μέχρι να αντικατασταθεί από την εποχή του Σιδήρου, το 1200 περίπου π.Χ.

Όλα τα βασικά υλικά που χρειαζόνταν οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας, δηλαδή πέτρες, μέταλλα και ξυλεία, έπρεπε να μεταφερθούν από τις γύρω σημερινές περιοχές της Συρίας, της Τουρκίας και του Ιράν. Αυτό το γεγονός, σήμανε την άνθηση του εμπορίου αλλά και ίσως την επινόηση ενός σημαντικού μέσου μεταφοράς, της βάρκας, για την εύκολη μετακίνηση των υλικών κατά μήκος του Τίγρη και του Ευφράτη. Το αρχαιότερο μοντέλο βάρκας που γνωρίζουμε είναι κατασκευασμένο από ψημένο πηλό, βρέθηκε σε έναν τάφο στην αρχαία πόλη Εριδού (Eridu) και χρονολογήθηκε γύρω στο 3500 π.Χ. (εικ. Roaf, p. 122). Ένα άλλο μέσο

¹³ Πρβλ. Jackson J. Spielvogel, *Western Civilization* 2nd ed. (N. York: West, 1994), p. 6 και Mortimer Chambers, et al. *The Western Experience* 6th ed. (N. York: McGraw-Hill, 1995), p. 5 και Marvin Perry, et al. *Western Civilization. Ideas, Politics and Society* 5th ed. (Boston: Houghton Mifflin, 1996), pp. 9-10.

¹⁴ Η φράση "Η Ιστορία αρχίζει στην Σουμερία" (*History begins at Sumer*) είναι τίτλος βιβλίου του διάσημου μελετητή της ιστορίας των λαών της Μεσοποταμίας και ιδιαίτερος των Σουμερίων, Κράμερ (S. N. Kramer). Πρόσφατα όμως, η ανακάλυψη στις ανασκαφές στον λιμναίο νεολιθικό οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς επιγραφής (:) με σύμβολα-γράμματα (:) που χρονολογήθηκε στα 5260 π.Χ., δημιουργεί σοβαρά ερωτηματικά για την εφεύρεση και την χρήση της γραφής πρώτα στην Μεσοποταμία. Δες *Ta Néa*, 15 Φεβρουαρίου 1994, σ. 37 και *To Βήμα*, 11 Σεπτεμβρίου 1994, σ. Γ12 και Γ21.

μεταφοράς, που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε αμέσως μετά, ήταν η σκεπαστή βοϊδάμαξα, μοντέλο της οποίας έχουμε από το τέλος της τρίτης χιλιετίας π.Χ., από την Συρία (εικ. Roaf, p. 123). Το συγκεκριμένο μοντέλο υποδεικνύει και την χρήση του τροχού, αν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο τροχός μπορεί να πρωτοχρησιμοποιήθηκε ίσως και πριν από το 6.000 π.Χ.¹⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ

Περίοδος	Χρονολογία π.Χ.
Παλαιολιθική Εποχή	300.000 - 7000
Νεολιθική Εποχή	7000 - 2800
Αρχαία Σουμερική	2800 - 2300
Ακκαδική	2300 - 2200
Νεο-Σουμερική	2200 - 2000
Αρχαία Βαβυλωνιακή	2000 - 1570

Σημαντική εφεύρεση των νεολιθικών ανθρώπων ήταν ο τροχός του αγγειοπλάστη, που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην Σουμερία λίγο μετά το 3500 π.Χ.. Μέχρι τότε, τα αγγεία φτιάχνονταν με τα χέρια και ήταν τραχιά στην αφή και στην όψη. Ο τροχός τους έδωσε όμως συμμετρία και εύπλαστα σχήματα και στον άνθρωπο το πρώτο ίσως μηχανικό μέσο.

Το σημαντικότερο βέβαια γεγονός, που έδωσε ουσιαστικά την τελική ώθηση στους ανθρώπους της Νεολιθικής περιόδου για την είσοδο τους στην εποχή του πολιτισμού, ήταν η χρήση πρωτόγονης μορφής γραφής. Ανασκαφές απέδειξαν ότι η χρήση γραφής, υπό την μορφή αριθμών, πραγματοποιήθηκε στο τέλος της τέταρτης χιλιετίας (πριν το 3000 π.Χ.) σε διάφορες πόλεις της Μεσοποταμίας όπως στην Ουρούκ, στην Νινευή, στα Σούσα.¹⁶

Η άφθονη παραγωγή τροφής, η κατασκευή μεταλλικών εργαλείων, η χρήση του τροχού οχημάτων και του τροχού του αγγειοπλάστη αλλά και η χρήση των πρώτων γραπτών αριθμητικών συμβόλων, αποτέλεσαν την αυγή στην πρώτη μέρα του πρώτου ανθρώπινου πολιτισμού, που αναπτύχθηκε στην νότια περιοχή της Μεσοποταμίας, στην Σουμερία.

Η Εμφάνιση του Πολιτισμού στην Σουμερία (περ. 3100 - 2800 π.Χ.)

Γύρω στο 3100 π.Χ. νεολιθικοί άνθρωποι, που μάλλον είχαν μεταναστεύσει από τα ανατολικά της Μεσοποταμίας, ήταν εγκαταστημένοι σε ικανοποιητικούς αριθμούς στην Σουμερία (Sumer) και είχαν κτίσει τις πρώτες πόλεις. Μέσα σε ένα διάστημα περίπου τριακοσίων ετών, οι κάτοικοι της Σουμερίας ανέπτυξαν όλα εκείνα τα στοιχεία που ορίζουν έναν πολιτισμό. Συνεπώς, με κύριο χαρακτηριστικό την εφεύρεση και χρήση της γραφής ο σουμερικός πολιτισμός εισήλθε στην ονομαζόμενη Πρωτοεγγράμματη Περίοδο.

Ενώ οι Σουμέριοι πιστεύεται ότι ήρθαν από τα ανατολικά της Μεσοποταμίας, η γλώσσα τους δεν μοιάζει με καμιά από τις γλώσσες που χρησιμοποίησαν άλλοι λαοί που εγκαταστάθηκαν και έζησαν αργότερα στην Εγγύς Ανατολή. Η σουμερική γλώσσα δεν είναι ούτε σημιτική (όπως των Ισραηλιτών), ούτε ινδοευρωπαϊκή (όπως των Χετταίων), ούτε χαμιτική (όπως των Αιγυπτίων). Οι Σημίτες ήταν λαός που μάλλον ήρθε από την Αραβική χερσόνησο και οι Ινδοευρωπαίοι από τις περιοχές που κείνται βορειοδυτικά της Κασπίας Θάλασσας. Γεγονός πάντως είναι ότι οι Σουμέριοι ήρθαν σε επαφή με τους Σημίτες και οι τελευταίοι υιοθέτησαν τον σουμερικό πολιτισμό, κυρίως την ιδέα της δημιουργίας πόλεων και την γραφή. Με αυτόν τον τρόπο, ο πρώτος πολιτισμός εξαπλώθηκε σε όλη την Μεσοποταμία.

Ο επισκέπτης που θα ταξίδευε στην Πρωτοεγγράμματη Μεσοποταμία και θα πλησίαζε

¹⁵ Roaf, p. 72.

¹⁶ C. B. F. Walker, *Reading the Past: Cuneiform* (London: British Museum, 1987), p. 7.

προς την Ουρ (Ur), μία από τις δώδεκα σημαντικές πόλεις της Σουμερίας, θα έβλεπε πρώτα-πρώτα αγρότες να καλλιεργούν τα χωράφια τους με άροτρα που τα έσερναν βόδια. Θα παρατηρούσε ακόμη ότι μερικοί χωρικοί χρησιμοποιούσαν ορειχάλκινα δρεπάνια για να θερίσουν τα σπαρτά. Θα διέκρινε μικρά ιστιοφόρα να πλέουν στο ποτάμι μεταφέροντας προϊόντα προς και από την πόλη. Θα του έκανε εντύπωση το ζιγκουράτ (ziggurat), ένα μεγάλο κτίσμα σε σχήμα κολούρου πυραμίδας με το ιερό στην κορυφή, που ήταν η κατοικία του θεού της πόλεως. Μόλις έμπαινε στην πόλη θα αντιλαμβανόταν τους τεχνίτες, διορισμένους από την κοινότητα, να κατασκευάζουν ορειχάλκινα εργαλεία και όπλα ενώ ορισμένοι θα περιέστρεφαν τον τροχό για να φτιάξουν αγγεία. Οι έμποροι θα συνδιαλέγονταν με τους πελάτες τους για την αγορά μετάλλων, λίθων και άλλων αναγκαίων που δεν υπήρχαν στην Σουμερία. Κάπου στην πόλη θα υπήρχαν και οι γραφείς, που θα χάραζαν πάνω σε πήλινες πλάκες σύμβολα κρατώντας σημειώσεις για την διαχείριση του ναού. Τα σύμβολα αυτά, κυρίως παραστάσεις κάποιου ζώου, ήταν η πρώτη μορφή της σουμερικής γραφής.¹⁷

Τα πρώτα σύμβολα γραφής που χρησιμοποιήσαν οι Σουμέριοι στην Ουρούκ γύρω στο 3000 π.Χ. ήταν εικονογραφήματα, δηλαδή η εικόνα του ζώου ή του αντικειμένου που ήθελαν να εκφράσουν χαραζόταν πάνω σε πήλινη πλάκα με αιχμηρό εργαλείο. Μερικές από τις εικόνες αυτές παρουσίαζαν, για παράδειγμα, το κεφάλι ενός χοίρου, ενός ανθρώπου ή ενός γαϊδουριού για να εκφράσουν την λέξη χοίρος, άνθρωπος ή γαϊδούρι. Επίσης, δύο παράλληλες κυματιστές γραμμές σήμαιναν νερό, το σχήμα ενός ψαριού την λέξη ψάρι και δύο ομόκεντροι κύκλοι το πηγάδι.¹⁸ Σιγά-σιγά, τα εικονογραφήματα έδωσαν την θέση του σε έναν άλλο πιο αφηρημένο τρόπο αποδόσεως των εννοιών, που ονομάζεται φωνητική ή συλλαβική γραφή. Τα πρώτα δείγματα της συλλαβικής γραφής προέρχονται από την πόλη Ουρ και ανήκουν στην περίοδο που οι αρχαιολόγοι ονομάζουν Πρωτοδυναστική I και II, δηλαδή αμέσως μετά από το 2800 π.Χ. Η συλλαβική γραφή βασίζεται σε εικονογραφήματα τα οποία όταν συνδυασθούν εκφράζουν μια καινούρια έννοια. Για παράδειγμα, το όνομα Κουράκα θα μπορούσε να γραφεί με τα εικονογραφήματα για τις λέξεις: βουνό (προφερόταν κούρ), νερό (προφερόταν α) και στόμα (προφερόταν κα).

Στην προσπάθειά τους να γράφουν γρήγορα, οι Σουμέριοι εγκατέλειψαν τον αυστηρό τρόπο της χρήσεως εικόνων και χρησιμοποίησαν μικρές χαρακίες που περιέγραφαν περισσότερο παρά απεικόνιζαν το σύμβολο που ήθελαν να χρησιμοποιήσουν. Οι μικρές αυτές ευθείες γραμμές χαραζόνταν με πένα από καλάμι που πιεζόταν στις μαλακές πήλινες πλάκες. Επειδή το σχήμα κάθε χαρακιάς μοιάζει με μικρή σφήνα, η γραφή αυτή ονομάζεται σφηνοειδής. Η σφηνοειδής γραφή χρησιμοποιήθηκε από όλους τους λαούς που πήραν την σκυτάλη της αναπτύξεως των πρώτων πολιτισμών στην Εγγύς Ανατολή από τους Σουμέριους. Χρησιμοποιήθηκε, δηλαδή, μεταξύ άλλων, από τους Βαβυλώνιους, τους Ασσύριους, τους Χετταίους ή Χιττίτες και τους Πέρσες.

Για να γίνει εύκολα κατανοητή η εξέλιξη του πρώτου πολιτισμού, η πρώτη φάση της ιστορίας της Μεσοποταμίας μέχρι το 1570 π.Χ. μπορεί να χωρισθεί σε τέσσερις περιόδους: την Αρχαία Σουμερική Περίοδο, την Ακκαδική, την Νεο-Σουμερική και την Αρχαία Βαβυλωνιακή Περίοδο.

Η Αρχαία Σουμερική Περίοδος (περ. 2800 - 2300 π.Χ.)

Οι κοινότητες στην Σουμερία ήταν στην πραγματικότητα πόλεις-κράτη, δηλαδή αποτελούνταν από την πόλη την ίδια, τα περίχωρά της και τα περιφερειακά χωριά, και μια έκταση με κήπους και αγρούς. Οι πόλεις ήταν διαιρεμένες σε συνοικίες που η κάθε μία είχε έναν ναό αφιερωμένο σε κάποιον θεό. Οι Σουμέριοι πίστευαν ότι ολόκληρη η πόλη ανήκε σε έναν

¹⁷ Η περιγραφή με βάση παρόμοιο κείμενο σε Wallbank & άλλοι, *Civilization: Past and Present*, 2 vols., 7th ed. (N. York: Harper Collins, 1992), 2:10.

¹⁸ Δες σχέδια σε Walker, p. 10.

από τους θεούς του σουμερικού πανθέου. Ο αντιπρόσωπος του θεού στην πόλη ήταν ο ενσί (ensi), ο οποίος αν και εκτελούσε χρέη ιερέα και κυβερνήτη, δηλαδή είχε και θρησκευτικά και διοικητικά καθήκοντα, δεν θεωρούνταν ότι είχε θεϊκά χαρίσματα. Ο ενσί ήταν υπεύθυνος για την διαχείριση της γης που ανήκε στους ναούς και στην οποία εργάζονταν οι κάτοικοι της πόλεως. Ο κάθε κάτοικος ανήκε σε έναν ναό και μπορεί να ήταν κυβερνητικός υπάλληλος, ιερέας, βοσκός, ψαράς, κηπουρός, τεχνίτης, έμπορος ή και σκλάβος του ναού. Η γη που δεν ανήκε στον ναό αλλά σε αξιωματούχους, χωριζόταν σε αγροτεμάχια και μπορούσε να καλλιεργηθεί από τους κατοίκους με ενοίκιο ή με αντάλλαγμα πληρωμή που κυμαινόταν από το ένα τρίτο έως το ένα έκτο της σοδειάς. Τα εισοδήματα των ναών υπό μορφή προϊόντων ήταν σημαντικά και ένα μέρος τους χρησιμοποιούνταν για την συντήρηση των ιερέων και των άλλων αξιωματούχων των ναών ενώ ένα άλλο μέρος φυλασσόταν για την περίπτωση ξηρασίας ή ανταλλασσόταν με προϊόντα που δεν υπήρχαν στην Σουμερία. Ο μεγαλύτερος όγκος των εισοδημάτων, πάντως, αναδιανεμόταν υπό μορφή ημερομισθίων στους χιλιάδες υπαλλήλους των ναών (κυρίως γυναίκες) που ασχολούνταν με την ύφανση ή την ζυθοποιία ή ήταν μάγειροι, κηπουροί, υπηρέτες.

Γύρω στο 2600 π.Χ., μεγάλο μέρος της γης, εκτός από αυτήν του ναού, είχε περιέλθει στα χέρια μεγάλων γαιοκτημόνων, των λουγάλ (lugal, στην κυριολεξία μεγάλοι άνδρες). Φαίνεται ότι κάποιοι ενσί έγιναν λουγάλ διότι σε μερικές πόλεις οι κυβερνήτες αναφέρονται και με τους δύο τίτλους. Η σουμερική κοινωνία συγκροτούνταν τώρα από τους ευγενείς, τους πελάτες των ευγενών, τους αστούς και τους σκλάβους. Οι ενσί, οι λουγάλ, οι αρχιερείς και οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του ναού αποτελούσαν τους ευγενείς. Οι γαίες των ευγενών καλλιεργούνταν από τους πελάτες, η θέση των οποίων δεν διέφερε από αυτών που καλλιεργούσαν την γη του ναού. Οι πελάτες ήταν ελεύθεροι που εξαρτιόνταν από τους ευγενείς της πόλεως και δούλευαν με αντάλλαγμα μικρά κομμάτια γης που τα καλλιεργούσαν για δικό τους λογαριασμό. Σιγά-σιγά οι λουγάλ απέκτησαν τέτοια δύναμη ώστε με την συνεργασία είτε των ιερέων είτε των ενσί ανέλαβαν την διακυβέρνηση των πόλεων, με αποτέλεσμα η λέξη λουγάλ να γίνει πολιτικός τίτλος με περιεχόμενο παρόμοιο με αυτό του βασιλιά. Ο λουγάλ και η οικογένειά του ζούσαν στο παλάτι έγαλ (egal, μεγάλο σπίτι) που ήταν ξεχωριστό από τον ναό. Οι αστοί ήταν ελεύθεροι πολίτες με δική τους γη, που ανήκε στην οικογένειά τους παραδοσιακά. Συμμετείχαν στα κοινά και προστατεύονταν από τους νόμους αλλά δεν είχαν την ίδια πολιτική δύναμη ή κοινωνική θέση με αυτήν των ευγενών. Μπορούσαν να πουλήσουν την γη τους αλλά κανείς δεν είχε το δικαίωμα να τους την πάρει χωρίς την άδειά τους. Οι σκλάβοι ήταν ξένοι, αιχμάλωτοι πολέμου, κατάδικοι ή οφειλέτες που δεν μπορούσαν να ξεπληρώσουν τα χρέη τους και έπρεπε να γίνουν σκλάβοι για τρία χρόνια. Οι σκλάβοι μπορούσαν να ασχοληθούν με το εμπόριο και με αυτόν τον τρόπο να εξαγοράσουν την ελευθερία τους.

Ενώ από τις πηγές που διαθέτουμε μπορεί κανείς να συμπεράνει αρκετά για την σουμερική κοινωνία, η πολιτική ιστορία στην Αρχαία Σουμερική Περίοδο δεν παρουσιάζεται με μία συνέχεια. Παρ' όλα αυτά, από τα λίγα και αποσπασματικά κείμενα που έχουν διασωθεί, γίνεται φανερό ότι είναι ουσιαστικά μία ιστορία συνεχών πολέμων μεταξύ των πόλεων και εναντίων άλλων λαών. Στον Σουμερικό Κατάλογο Βασιλέων,¹⁹ το πρώτο ιστορικό κείμενο σε παγκόσμια κλίμακα, καταγράφονται τα ονόματα των βασιλέων της Σουμερίας με χρονολογική σειρά. Για τους πρώτους βασιλείς που περιλαμβάνουν τον Γιλγαμές (δες παρακάτω), δεν γνωρίζουμε παρά ελάχιστα πράγματα και έτσι παραμένουν για μας ανάμεσα στον μύθο και στην ιστορία. Από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας, όμως, οι πληροφορίες μας γίνονται πιο συγκεκριμένες. Ένας σημαντικός κυβερνήτης στην Μεσοποταμία, περίπου το 2560 π.Χ., ήταν ο Μεσαννεπάδδα (Mesannepadda, ο ήρωας που επέλεξε ο Αν, περ. 2560-2525 π.Χ.), ιδρυτής της Α' Δυναστείας στην πόλη Ουρ. Κατάφερε να κυριαρχήσει όχι μόνο στην Ουρ αλλά και στην

¹⁹ Δες τα ονόματα σε James B. Pritchard, ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd ed. with Supp. (Princeton: Princeton Un. Press, 1969), pp. 265-266 [εφεξής ANET].

Ουρούκ (Uruk ή Ερέχ της Αγίας Γραφής ή Όρχη των Αρχαίων Ελλήνων), στην Κις (Kish) και στην Νιππούρ (Nippur). Την ίδια περίοδο, η πόλη Λαγάς (Lagash) κυβερνιόταν από τον Ουρ-Νάνσε (Ur-Nanshe, περ. 2450 π.Χ.), που έκτισε ναούς και διάνοιξε αρδευτικά κανάλια, όπως άλλωστε έπραξαν οι περισσότεροι από τους διοικούντες τις πόλεις της Σουμερίας.

Αργότερα, ο ενσί της Λαγάς, Εαννατούμ (Eannatum, άξιος του Ε-άννα, περ. 2455-2425) έδωξε τις ορδές του γειτονικού λαού των Ελαμιτών (Elamites), που είχαν εισβάλει στην περιοχή του, και κατέλαβε πολλές πόλεις κατά μήκος των συνόρων με την χώρα τους. Η μεγάλη νίκη όμως του Εαννατούμ ήταν αυτή επί της γειτονικής πόλεως Ούμμα (Umma) με έπαθλο ένα αμφισβητούμενο κομμάτι γης. Ένας άλλος σημαντικός κυβερνήτης της Λαγάς, ο Ουρουκαγίνα (Urukagina ή Uruimigingina, περ. 2350), εισηγήθηκε σημαντικές μεταρρυθμίσεις υπέρ των αστών ή απλών ανθρώπων (δες Ιστορική Πηγή 1). Η πρώτη καταγεγραμμένη νομοθεσία στον κόσμο προέρχεται από την Σουμερία της εποχής του Ουρουκαγίνα.

Ο τελευταίος σημαντικός κυβερνήτης αυτής της περιόδου ήταν ο ενσί της Ούμμα Λουγαλζαγγέσι (Lugalzagesi, ο βασιλιάς που γεμίζει το ιερό, περ. 2340-2316 π.Χ.), ο οποίος κατέλαβε και κατέστρεψε την πόλη Γίρσου (Girsu) και έθεσε υπό την επικυριαρχία του την Λαγάς, την Ουρούκ και, εάν πιστέψουμε μια πηγή, ολόκληρη την Μεσοποταμία. Η Σουμερική Αυτοκρατορία του Λουγαλζαγγέσι, όμως, κατέρρευσε γύρω στο 2316 π.Χ. όταν καταλήφθηκε από τον Σημίτη Σαργώνα (Sargon) της Ακκαδίας, ο οποίος και οικοδόμησε την δική του αυτοκρατορία.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 1

ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΥΡΟΥΚΑΓΙΝΑ, περ. 2350 π.Χ. [απόσπασμα].

Nels M. Bailkey, ed. *Readings in Ancient History: Thought and Experience from Gilgamesh to St. Augustine*, 3rd ed. (Lexington, Massachusetts: Heath, 1987), "The Reforms of Urukagina", pp. 16-17. Μετάφραση από την σφηνοειδή γραφή N. M. Bailkey. Μετάφραση και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

[ΟΙ ΚΑΤΑΧΡΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΥΓΕΝΕΙΣ]

Από αμνημονεύτων χρόνων... τα βόδια [του ναού] των θεών όργωναν τους κήπους του ενσί. Οι κήποι και οι αγροί με αγγούρια του ενσί [ήταν] στα καλύτερα χωράφια των θεών. Τους όνους και τα βόδια των ιερέων τα έπαιρνε ο ενσί. Τα μερίδια κριθαριού [το εισόδημα] των ιερέων διαχειρίζονταν από τους ανθρώπους του ενσί...

Στον κήπο ταπεινού ανθρώπου ο ιερέας μπορούσε να κόψει ένα δένδρο ή να πάρει τους καρπούς του. Όταν ο πεθαμένος τοποθετούνταν στον τάφο ήταν απαραίτητο να παραδοθούν στο όνομά του επτά λαγήνια με μπίρα και 420 φραντζόλες ψωμί. Ο ού-μους (uh-mush) ιερέας έπαιρνε μισό γκούρ (gur)²⁰ κριθαριού, ένα ένδυμα, ένα κεφαλομάντηλο [σαρίκι] και ένα κρεβάτι. Ο βοηθός του ιερέα ελάμβανε ένα τέταρτο γκούρ κριθάρι...

Οι εργαζόμενοι αναγκάζονταν να ικετεύουν για το ψωμί τους...

[ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ]

Τα σπίτια του ενσί και τα χωράφια του ενσί επιστράφηκαν στον θεό Νιγγίρσου (Ningirsu). Τα σπίτια της γυναίκας του ενσί και τα χωράφια της γυναίκας του ενσί αποδόθηκαν στην θεά Βάου (Bau). Τα σπίτια των παιδιών του ενσί και τα χωράφια των παιδιών του ενσί δόθηκαν στον θεό Σουλσαγγάνα (Shulshaggana).

Όταν ο νεκρός τοποθετούνταν στον τάφο [μόνο] τρία λαγήνια και 80 φραντζόλες παραδίνονταν στο όνομά του. Ο ου-μους (uh-mush) ιερέας ελάμβανε ένα κρεβάτι και ένα

²⁰ Περίπου 14 γαλόνια.

κεφαλομάντηλο. Ο βοηθός του ιερέα ελάμβανε ένα όγδοο γκούρ κριθάρι...

Ο εργαζόμενος δεν αναγκαζόταν να ικετεύει για το ψωμί του. Ο ιερέας δεν εισέβαλε πλέον στον κήπο του ταπεινού ανθρώπου.

Αυτός [ο Ουρουκαγίνα επίσης] διέταξε: Εάν ένας καλός όνος γεννηθεί σε έναν πελάτη και ο κύριός του του πει: "Θα τον αγοράσω από σένα", εάν θέλει να τον πουλήσει θα πει: "Πλήρωσέ με ό,τι με ευχαριστεί". Αλλά εάν δεν θέλει να τον πουλήσει ο κύριος [του πελάτη] δεν πρέπει να τον αναγκάσει. Εάν το σπίτι ισχυρού ανθρώπου είναι δίπλα στο σπίτι πελάτη και αν ο ισχυρός άνθρωπος του πει: "Θέλω να το αγοράσω" εάν θέλει να το πουλήσει θα πει: "Πλήρωσέ με μέ ασήμι τόσο όσο με ικανοποιεί", ή "Αποζημιώσέ με μέ ίση ποσότητα κριθαριού". Αλλά εάν δεν θέλει να πουλήσει, ο ισχυρός άνθρωπος δεν πρέπει να τον αναγκάσει.

Αυτός [ο Ουρουκαγίνα] ελευθέρωσε τους κατοίκους της Λαγάς από την τοκογλυφία, τους επαχθείς ελέγχους, την πείνα, την κλεψιά και την κατάσχεση [των περιουσιακών τους στοιχείων και την σύλληψή τους]. Εγκαθίδρυσε την ελευθερία. Η χήρα και το ορφανό δεν ήταν πλέον στο έλεος του ισχυρού. Γι' αυτούς συνομολόγησε ο Ουρουκαγίνα το συμβόλαιό του με τον Νιγγίρσου.

Η Ακκαδική Περίοδος (περ. 2300 - 2200 π.Χ.)

Γύρω στο 2300 π.Χ., ισχυρός ανήρ της Μεσοποταμίας αναδείχθηκε ο Σαργών (Sargon, περ. 2334-2279), ο οποίος δεν ήταν Σουμέριος αλλά Σημίτης. Οι Σημίτες ζούσαν στο βόρειο τμήμα της Μεσοποταμίας, που μπορούμε να το ονομάσουμε Ακκαδία (Akkad) και την γλώσσα τους Ακκαδική. Ο Ακκάδας Σαργών, σύμφωνα με τον μύθο,²¹ γεννήθηκε από την μητέρα του μυστικά. Μετά την γέννα, εκείνη, τον έβαλε σε ψάθινο καλάθι, το σφράγισε με πίσσα και το πέταξε στο ρεύμα του ποταμού. Τον βρήκε όμως κάποιος ταπεινός άνθρωπος, τον μεγάλωσε και ο Σαργών έγινε κηπουρός. Οι πηγές μας πληροφορούν ότι, αφού ο Σαργών κατάφερε να γίνει λουγάλ της Κις, εξεστράτευσε εναντίον της Ουρούκ του Λουγαλζαγγέσι, κυρίου της Σουμερίας, την οποία κατέλαβε, ενώ στην συνέχεια επιτέθηκε στην Ουρ, την Λαγάς και την Ούμμα.²² Σε κάποιο σημείο του Ευφράτη ίδρυσε την πόλη Αγάδη (Agade),²³ όπου έκτισε ανάκτορο και ναούς. Συνέπεια των κατακτήσεων αυτών ήταν η αντικατάσταση των Σουμερίων κυβερνητών με Σημίτες και η αναγόρευση της ακκαδικής γλώσσας σε επίσημη γλώσσα των επιγραφών.

Αφού ο Σαργών στερέωσε την κυριαρχία του στην Σουμερία, επιδόθηκε σε μεγαλύτερους κατακτητικούς πολέμους και εκστρατείες. Στην εκστρατεία προς ανατολάς, παρ' ότι αντιμετώπισε ισχυρή αντίσταση, τελικά νίκησε τους τοπικούς κυβερνήτες και καθυπόταξε τους βασιλείς των πόλεων της Ελαμίας, της Γιαρασέ (Warahshe) και των άλλων γειτονικών περιοχών. Τα Σούσα έγιναν η πρωτεύουσα της περιοχής και η ακκαδική γλώσσα επιβλήθηκε στους Ελαμίτες. Στην εκστρατεία προς τα βορειοδυτικά, κατέλαβε τις πόλεις Μάρι (Mari) και Έβλα (Ebla) που κατοικούνταν από Σημίτες και ίσως έφθασε μέχρι την Καππαδοκία στην Μικρά Ασία. Η Ακκαδική αυτοκρατορία του Σαργώνος διατηρήθηκε για πάνω από πενήντα χρόνια.

Αυτός που θα καυχηθεί, όμως, ότι κατέλαβε όλο τον κόσμο, θα είναι ο εγγονός του Σαργώνος, ο Νάραμ-Σιν (Naram-Sin 2254-2218 π.Χ.), που θα προσθέσει στον τίτλο "Βασιλιάς της Αγάδης" τους τίτλους "Βασιλιάς των Τεσσάρων Περιοχών (του Κόσμου)" και "Βασιλιάς του Σύμπαντος". Επιπλέον, μπροστά από το όνομά του τιθόταν ένα άστρο, το ιδεόγραμμα της

²¹ Δες τον μύθο σε ANET, p. 119.

²² Για τις επιγραφές δες ANET, pp. 267-268.

²³ Η αρχαία αυτή πόλη δεν έχει βρεθεί ακόμη. Δες George Roux, *Ancient Iraq*, 3rd ed. (London: Penguin, 1992), p. 152, n. 10.

λέξεως θεός, που υποδεικνύει ότι ο βασιλιάς παρουσιαζόταν τώρα και σαν θεός. Ο Νάραμ-Σιν συνέχισε την τακτική της καθυποτάξεως των γύρω πόλεων και εξεστράτευσε εναντίον της Μάρι, που είχε επαναστατήσει, της Έβλα και, στα βόρεια, εναντίον του Λαού των Χουρραίων (Hurrians), τους οποίους νίκησε. Στην περιοχή των Χουρραίων έκτισε βασιλική πόλη στην σημερινή τοποθεσία Τελλ-Βράκ (Tell-Brak). Παρά τις επιτυχίες του, οι διάδοχοι του δεν κατάφεραν να διατηρήσουν την αυτοκρατορία με αποτέλεσμα οι περισσότερες από τις πόλεις να ξαναγίνουν ανεξάρτητες αλλά και πολύ ανίσχυρες. Τελικά, η Μεσοποταμία καταλήφθηκε από τον γειτονικό λαό των Γούτι (Guti), λίγο μετά από το 2200 π.Χ., χωρίς να γνωρίζουμε όμως πότε ακριβώς και με ποιο τρόπο.

Μπορεί η Ακκαδική αυτοκρατορία να καταλύθηκε πριν καλά-καλά σταθεροποιηθεί, αλλά η συμβολή της στην εξάπλωση του πολιτισμού είναι ανεκτίμητη. Πρώτα-πρώτα υπήρξε ο φορέας της διαδόσεως του Σουμερο-Ακκαδικού Πολιτισμού μέσα από τις ακκαδικές κατακτήσεις. Δεύτερο, επέβαλε την ευρεία χρήση της ακκαδικής γλώσσας και της σφηνοειδούς γραφής, που τελικά χρησιμοποιήθηκε από τους περισσότερους λαούς της Εγγύς Ανατολής. Τέλος, η καθυπόταξη των γύρω από την Μεσοποταμία λαών βοήθησε στην ανάπτυξη του εμπορίου και παρέσχε πολλούς σκλάβους, οι οποίοι αποτέλεσαν φθηνή και πολυπληθή εργατική δύναμη για τα συνεχώς απαιτούμενα εγγειοβελτιωτικά έργα.

Η Νεο-Σουμερική Περίοδος (περ. 2200 - 2000 π.Χ.)

Παρά την κατάληψη της Μεσοποταμίας από τους Γούτι για περίπου εκατό χρόνια, ο Σουμερο-Ακκαδικός Πολιτισμός δεν επρόκειτο να σβήσει ακόμη. Γύρω στο 2120 π.Χ., ο ενσί της Ουρούκ, συνεπικουρούμενος από αρκετούς κυβερνήτες, συγκέντρωσε στρατό και κατάφερε να εκδιώξει τους κατακτητές. Πολύ σύντομα, όμως, ισχυρός άνδρας της Σουμερίας αναδείχθηκε ο κυβερνήτης της Ουρ, Ουρ-Ναμμού (Ur-Nammu, πολεμιστής της θεάς Ναμμού, περ. 2112-2095 π.Χ.), και ιδρυτής της Γ' Δυναστείας της Ουρ. (2112-2004 π.Χ.).

Ο Ουρ-Ναμμού έδωσε νέα ώθηση στην ζωή της Μεσοποταμίας. Σύμφωνα με τις πηγές, απήλλαξε την χώρα από "κλέφτες, ληστές και επαναστάτες"²⁴ και εξέδωσε (ίσως τελικά ο γιος του Σουλγί, Shulgi) την αρχαιότερη ολοκληρωμένη νομοθεσία που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Από τις λίγες δέλτους που διαθέτουμε, φαίνεται ότι αυτή η νομοθεσία διέφερε κατά πολύ από την αντίστοιχη του Χαμουραβί ή τον Εβραϊκό νόμο αργότερα. Μερικά εγκλήματα δεν τιμωρούνταν με θάνατο ή ακρωτηριασμό αλλά ο παραβάτης των νόμων έπρεπε να αποζημιώσει με ασήμι τον παθόντα,²⁵ απόδειξη μιας κοινωνίας ευαίσθητης στο ζήτημα της ανθρώπινης ζωής και φυσικά πολιτισμένης.

Ο Ουρ-Ναμμού επιδόθηκε επίσης σε μεγάλα δημόσια έργα. Κατά την εποχή της διακυβερνήσεώς του κατασκευάστηκαν πολλά νέα αρδευτικά κανάλια και πολλές πόλεις προστατεύθηκαν με τείχη. Το μεγαλύτερο επίτευγμά του, όμως, είναι τα ζιγκουράτ που διέταξε να κτισθούν στις διάφορες πόλεις. Το καλύτερα διατηρημένο κτίσμα, το ζιγκουράτ της Ουρ, μας αποκαλύπτει τον τρόπο κατασκευής τους. Είναι κτισμένο από πλίνθους, επενδυμένες εξωτερικά με ψημένα τούβλα καλυμμένα από πίσσα. Οι διαστάσεις του στην βάση είναι 61 επί 45,7 μέτρα ενώ το οικοδόμημα αποτελούνταν από τουλάχιστον τρία πατώματα. Παρ' ότι έχει τεράστιο όγκο, φαίνεται ανάλαφρο εξ αιτίας των τέλειων αναλογιών και του γεγονότος ότι όλες οι γραμμές του είναι μάλλον ελαφρά καμπύλες, τεχνική που πιστευόταν ότι είχαν χρησιμοποιήσει πρώτοι οι Έλληνες στον Παρθενώνα.²⁶

Η βασιλεία της Γ' Δυναστείας της Ουρ έφθασε στο αποκορύφωμά της όταν έγινε

²⁴ Roux, p. 162.

²⁵ Δες την νομοθεσία σε ANET, pp. 523-525.

²⁶ Πρβλ. C. Leonard Wooley, *The Sumerians* (N. York: Norton, 1965) pp. 142-143 και Seton Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, rev. ed. (London: Thames & Hudson, 1984), pp. 151-152 όπου αμφισβητείται το σχόλιο για τις γραμμές του ζιγκουράτ.

κυβερνήτης ο Αμάρ-Σιν (Amar-Sin, 2046-2038 π.Χ.), επίσημα ο μοναδικός λουγάλ της αυτοκρατορίας. Οι διάφοροι ενσί είχαν υποβιβασθεί σε απλούς διοικητικούς υπαλλήλους διοριζόμενους από τον λουγάλ και υπέκειντο σε μηνιαία φορολογία υπό την μορφή ζώων. Οι κατακτημένες περιοχές κυβερνιόνταν είτε από τους ενσί είτε από τους σαγίν (sagin ή σακκανακκούμ, shakkanakkum στην ακκαδική γλώσσα) που εκτελούσαν χρέη στρατιωτικών διοικητών. Η σουμερική κοινωνία αυτήν την περίοδο φαίνεται να ήταν χωρισμένη σε δύο κατηγορίες: τους αξιωματούχους της πολιτικής διακυβέρνησεως και τους απλούς ανθρώπους.

Η Νέο-Σουμερική περίοδος και μαζί με αυτήν και η Γ' Δυναστεία της Ουρ καταλύθηκαν από τους Ελαμίτες το 2004 π.Χ. Η κατάληψη της Ουρ σηματοδοτεί το τέλος της σουμερικής παντοδυναμίας στην Μεσοποταμία καθώς και το τέλος της σουμερικής κοινωνικής οργάνωσης.

Η Αρχή της Αρχαίας Βαβυλωνιακής Περιόδου (περ. 2000-1750 π.Χ.)

Μπορεί το τελικό κτύπημα στην Γ' Δυναστεία της Ουρ να προερχόταν από τους Ελαμίτες, από τα ανατολικά, αλλά και από πιο πριν, η Νέο-Σουμερική Αυτοκρατορία δεχόταν πιέσεις και από τα δυτικά. Στην δύση (αμουρρού, Amurru), στην έρημο της Συρίας, ζούσαν οι σημιτικής καταγωγής νομάδες Αμορραίοι ή Αμορρίτες (Amorites), που πολλές φορές περνούσαν στην Μεσοποταμία για να βοσκήσουν τα ζώα τους. Σιγά-σιγά, με την κατάρρευση της πολιτικής εξουσίας στην αυτοκρατορία, άρχισαν να εγκαθίστανται στις πόλεις και να δημιουργούν ομάδες πιέσεως που επιτάχυναν την πολιτική διάλυση. Μετά το 2000 π.Χ., η Μεσοποταμία δεν ήταν παρά μικρές αυτόνομες κοινότητες από τις οποίες μόλις ξεχώριζαν η Ίσιν (Isin), η Λάρσα (Larsa), η Μάρι (Mari) και η Βαβυλώνα, που η κάθε μία διοικούνταν πλέον από βασιλείς που είχαν ιδρύσει τις δικές τους δυναστείες.

Η πόλη που πήρε τελικά στα χέρια της τα ινία του πολιτισμού στην Μεσοποταμία ήταν η Βαβυλώνα και ο κυβερνήτης Χαμμουραβί (1792-1750 π.Χ.), ο σημαντικότερος της Α' Βαβυλωνιακής Δυναστείας. Η διακυβέρνηση του Χαμμουραβί επέφερε πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αλλαγές στην Μεσοποταμία διότι ο Βαβυλώνιος κυβερνήτης, με μια σειρά από στρατιωτικές επιχειρήσεις, κατάφερε μέσα σε δέκα χρόνια να υποτάξει όλες τις ισχυρές πόλεις στην περιοχή των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη. Παρ' όλα αυτά, το λαμπρότερο έργο της βασιλείας του Χαμμουραβί είναι οι νόμοι του (δες Ιστορική Πηγή 2). Ο κώδικας του Χαμμουραβί δεν αποτελεί νέα νομοθεσία στο σύνολό του αλλά είναι ένα μείγμα παλαιών και νέων νόμων. Οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας διέπονταν πάντα από το εθιμικό δίκαιο, τους άγραφους νόμους που διατηρούνταν από γενιά σε γενιά, αλλά και από γραπτούς νόμους, ήδη από την εποχή των Σουμερίων, τους οποίους βέβαια ο κάθε ισχυρός άνδρας συμπλήρωνε ανάλογα με τις ανάγκες της εποχής του, όπως έκανε και ο Χαμμουραβί.²⁷ Η σπουδαιότητα του Κώδικα έγκειται στο γεγονός ότι είναι μια νομοθετική καταγραφή που μας αποκαλύπτει πολλά στοιχεία για την ζωή στην Αρχαία Βαβυλωνιακή Περίοδο. Η βάση του σουμερικού νόμου, κατά τον οποίο υπήρχε η δυνατότητα αποζημιώσεως του παθόντα σε χρήμα, έχει τώρα αντικατασταθεί με θάνατο, ακρωτηριασμό ή σωματική τιμωρία χωρίς να υπάρχει διαχωρισμός των εκ προθέσεως με των εξ αμελείας πράξεων. Ο νόμος, δηλαδή, βασίζεται στην αρχή της αντεκδικήσεως. Αντιθέτως, όμως, είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι οι νόμοι που αφορούν την οικογένεια και την περιουσία δεν απέχουν πολύ από το να αντανακλούν σημερινές αντιλήψεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις υπήρχε η δυνατότητα της συγχωρέσεως. Για παράδειγμα, παρά το γεγονός ότι η μοιχεία της συζύγου τιμωρούνταν με θάνατο, ο σύζυγος μπορούσε να την συγχωρέσει, και ο βασιλιάς τον εραστή της, και έτσι να γλιτώσουν από το να δεθούν οι δύο εραστές μαζί και να πεταχθούν στο ποτάμι.

²⁷ Δες ολόκληρη την νομοθεσία σε ANET, pp. 163-180.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 2

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΧΑΜΜΟΥΡΑΒΙ, περ. 1729 π.Χ. [απόσπασμα].

James B. Pritchard, ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd. ed. with Supp. (Princeton: Princeton Un. Press, 1969), "The Code of Hammurabi", pp 163-180. Μετάφραση από την σφηνοειδή γραφή T. J. Meek. Μετάφραση και Σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

[ΜΙΣΘΩΣΕΙΣ]

- 42: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] νοίκιασε αγρό για να τον καλλιεργήσει αλλά το χωράφι δεν παρήγαγε γεννήματα, αποδεικνύεται ότι δεν εργάστηκε στον αγρό και θα δώσει [ποσότητα] δημητριακών στον ιδιοκτήτη του χωραφιού με βάση [την απόδοση] των αγρών που γειτονεύουν με τον νοικιασμένο. [...]
- 45: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] νοίκιασε τον αγρό του σε ενοικιαστή και έλαβε το ενοίκιο για τον αγρό του, [και] αργότερα ο Αντάντ [ο θεός των καιρικών συνθηκών] πλημμύρισε το χωράφι ή πλημμύρα [το] ρήμαξε, η ζημιά βαρύνει τον ενοικιαστή.
- 46: Εάν δεν έλαβε το μίσθωμα για τον αγρό, είτε νοίκιασε το χωράφι για μισό ή ένα τρίτο [της σοδειάς], ο ενοικιαστής και ο ιδιοκτήτης θα μοιραστούν αναλογικά τα γεννήματα που παρήχθησαν από [αυτό] το χωράφι.[...]

[ΣΥΖΥΓΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ]

- 127: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] έκανε νόημα με το δάχτυλο σε αφιερωμένη [σε ναό] γυναίκα ή στην σύζυγο [άλλου] άρχοντα [ή ελεύθερου], αλλά δεν προχώρησε περισσότερο, θα συρθεί αυτός ο άρχοντας [ή ελεύθερος] με την βία μπροστά στους δικαστές και επιπλέον θα του κόψουν τα μισά [μαλλιά].
- 128: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] απέκτησε γυναίκα αλλά δεν συνήψε τα συμβόλαια γι' αυτήν, αυτή η γυναίκα δεν είναι σύζυγος.
- 129: Εάν η σύζυγος ενός άρχοντα [ή ελεύθερου ανθρώπου] έχει συλληφθεί να ξαπλώνει με άλλον άνδρα, θα τους δέσουν και θα τους ρίξουν στο ποτάμι. Εάν ο αφέντης [σύζυγος] της γυναίκας θέλει να γλιτώσει την σύζυγό του, τότε ο βασιλιάς με την σειρά του μπορεί να γλιτώσει τον δούλο του [υπήκόου του, δηλαδή τον εραστή] [...]

[ΟΦΘΑΛΜΟΝ ΑΝΤΙ ΟΦΘΑΛΜΟΥ]

- 196: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος άνθρωπος] έχει καταστρέψει το μάτι μέλους της αριστοκρατίας, [τότε και] το δικό του μάτι θα καταστραφεί.
- 197: Εάν έχει τσακίσει το κόκαλο [άλλου] άρχοντα [ή ελεύθερου], [τότε και] το δικό του κόκαλο θα τσακισθεί.
- 198: Εάν έχει καταστρέψει το μάτι κοινού πολίτη ή τσακίσει το κόκαλο κοινού πολίτη, θα πληρώσει μία μίνα [mina] ασήμι.²⁸
- 199: Εάν έχει καταστρέψει το μάτι ενός δούλου του άρχοντα [ή ελεύθερου] ή τσακίσει το κόκαλο ενός δούλου του άρχοντα [ή ελεύθερου] θα πληρώσει μισή μίνα ασήμι.
- 200: Εάν άρχοντας έχει βγάλει το δόντι άρχοντα της δικής του τάξεως, θα βγει το δικό του δόντι.
- 201: Εάν έχει βγάλει το δόντι κοινού πολίτη, θα πληρώσει ένα τρίτο μίνα ασήμι.

[ΟΙ ΕΓΚΥΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ]

- 209: Εάν άρχοντας [ή ελεύθερος] κτύπησε την θυγατέρα [άλλου] άρχοντα [ή ελεύθερου] και έγινε η αιτία να αποβάλλει, θα πληρώσει δέκα σέκελς [shekels] ασήμι²⁹ για το έμβρυό

²⁸ Η μίνα (ή μνα στα αρχαία ελληνικά) ισοδυναμούσε στην Μεσοποταμία με βάρος 500 γρ. περίπου (Roaf, p. 125).

²⁹ Ένα Shekel (ή σίκλος στα αρχαία ελληνικά) ισοδυναμούσε με 1/60 μίνα. Για περισσότερες Πνευματικά Δικαιώματα Κειμένου, © 2001, Δ. Ι. Λοΐζος

- της.
 210: Εάν η γυναίκα έχει πεθάνει, θα θανατώσουν την θυγατέρα του.
 211: Εάν με κτύπημα, γίνει η αιτία να αποβάλλει η θυγατέρα απλού πολίτη, θα πληρώσει πέντε σέκελς ασήμι.
 212: Εάν η γυναίκα αυτή έχει πεθάνει, θα πληρώσει μισή μίνα ασήμι.

Δεν είναι όμως μόνο οι νόμοι για τους οποίους ξέρουμε αρκετά την εποχή αυτή. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε με σημαντική ακρίβεια την ζωή των ιερέων στον ναό, του βασιλιά στο ανάκτορο και των ανθρώπων στις πόλεις.

Οι άνθρωποι που ζούσαν και εργάζονταν στον ναό χωρίζονταν στους υπαλλήλους και στους ιερείς. Επικεφαλής της διοικήσεως του ναού ήταν ο σάγγα (shanga), που διοριζόταν από τον βασιλιά. Οι άμεσοι υφιστάμενοί του ήταν οι επιθεωρητές και οι γραφείς, υπεύθυνοι για ό,τι αγαθά εισέρχονταν ή εξέρχονταν από τον ναό καθώς και για τους κατώτερους υπαλλήλους. Επιστάτες των αγρών του ναού ήταν οι ενσί, πράγμα που δείχνει πόσο μικρής σημασίας είχε γίνει πλέον ο τίτλος και η θέση αυτή. Των ιερέων του ναού προϊστάτο ο αρχιερέας.

Το κέντρο της πολιτικής διακυβερνήσεως όμως ήταν το ανάκτορο. Το ανάκτορο δεν ήταν πλέον το μικρό οίκημα δίπλα στον ναό στο οποίο ζούσε ο βασιλιάς. Αν κρίνει κανείς από το ανάκτορο στην Μάρι, το πιο καλοδιατηρημένο της περιόδου, επρόκειτο για οικοδομικό σύμπλεγμα διαστάσεων 200 επί 120 μέτρων.³⁰ Αποτελούνταν από την αίθουσα του θρόνου, τα διαμερίσματα του βασιλιά, των διαχειριστών του ανακτόρου, των γυναικών, των υπηρετών και από μεγάλους εσωτερικούς περιβόλους και αποθήκες. Από τον μεγάλο αριθμό των δέλτων που βρέθηκαν στους χώρους του ανακτόρου στην Μάρι,³¹ συνάγεται ότι ο βασιλιάς της πόλεως ενημερωνόταν σχεδόν καθημερινά από κυβερνήτες επαρχιών, διοικητές στρατιωτικών μονάδων, απεσταλμένους σε άλλα βασίλεια, διάφορους διοικητικούς υπαλλήλους και απλούς πολίτες για το τι συνέβαινε στο βασίλειό του. Στην περίπτωση του Χαμμουραβί, γνωρίζουμε ακόμη ότι ο βασιλιάς έστελνε και διαταγές που αφορούσαν σε νομικές αποφάσεις, διορισμούς ή κλήσεις δημοσίων υπαλλήλων να παρουσιασθούν στην βασιλική αυλή ενώ έδινε και εντολές που είχαν σχέση με την διάνοιξη αρδευτικών αυλάκων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΒΕΡΝΗΤΩΝ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ

Περίοδος	ΟΥΡΟΥΚ	ΟΥΜΑ	ΟΥΡ	ΛΑΓΑΣ	BABYΛΩΝΑ
<i>Αρχαία Σουμερική Περίοδος</i>					
2700	Γιλγαμές				
2560-2525			Μεσαννεπάδδα		
2490				Ουρ-Νάνσε	
2455-2425				Εαννατούμ	
2340-2316		Λουγαλζαγγέσι		Ουρουκαγίνα	
<i>Ακκαδική Περίοδος</i>					
2334-2279			Σαργών		
2254-2218					Νάραμ-Σιν
<i>Νεο-Σουμερική Περίοδος</i>					
2112-2095			Ουρ-Ναμμού		

πληροφορίες σχετικά με το μετρικό σύστημα βάρους στην Μεσοποταμία δες Roaf, p. 125.

³⁰ Lloyd, p. 164.

³¹ Πολλά ενδιαφέροντα μαθαίνουμε και για τις γυναίκες στο ανάκτορο. Δες Bertrand, Lafont, "Les femmes du palais de Mari" *L' Histoire* no 98 (mars 1987):52-61.

2046-2038

Αμάρ-Σιν

Αρχαία Βαβυλωνιακή Περίοδος

1792-1750

Χαμουραβί

[Αναγράφονται μόνο οι κυβερνήτες που αναφέρονται στο κείμενο]

Όσο σημαντική είναι για τον ιστορικό η διαβίωση του βασιλιά στο ανάκτορό του άλλο τόσο σπουδαία είναι και η ζωή των απλών ανθρώπων. Οι κάτοικοι της Ουρ, για παράδειγμα, ζούσαν σε μικρά ανήλιαγα σπίτια, το ένα δίπλα στο άλλο και μερικοί από αυτούς εργάζονταν σε κοντινά μαγαζιά, κτισμένα με τον ίδιο τρόπο. Τα δρομάκια ήταν τόσο στενά ώστε μόλις χώραγαν δύο ανθρώπους δίπλα-δίπλα αν και πολύ λίγοι κάτοικοι κυκλοφορούσαν στους δρόμους. Ο πατέρας βρισκόταν στην δουλειά, η μητέρα στον ναό ή στο σπίτι και τα μικρά αγόρια στο σχολείο.

Τα παιδιά που πήγαιναν στο σχολείο μάθαιναν στην αρχή να ετοιμάζουν τις πήλινες δέλτους και να γράφουν τα σφηνοειδή σύμβολα της γραφής πάνω τους. Σταδιακά, διδάσκονταν πώς να λύνουν απλά μαθηματικά προβλήματα ενώ, εκ παραλλήλου, εμβάθυναν στην γραμματική και στην σφηνοειδή γραφή. Η εκπαίδευση αυτή, που είχε αρχίσει ήδη από την σουμερική εποχή, είχε καταφανώς πρακτικό χαρακτήρα. Οι περισσότεροι απόφοιτοι καταλάμβαναν τις θέσεις των γραφέων στον ναό ή στο ανάκτορο και εκτελούσαν χρέη ενός σημερινού λογιστή και αποθηκάριου. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε και δημιουργικό πνεύμα στα σχολεία όπου προχωρημένοι μαθητές ή ταλαντούχοι γραφείς συνέθεταν δικά τους έργα, όπως αποκαλύπτεται από τις δέλτους που περιέχουν λογοτεχνικά, μαθηματικά και θρησκευτικά κείμενα.

Επιστήμη, Λογοτεχνία, Θρησκεία, Τέχνη

Οι Βαβυλώνιοι ήταν αυτοί οι οποίοι ανέπτυξαν την επιστήμη και την τεχνολογία βασιζόμενοι σε παλαιότερες αρχικές παρατηρήσεις των Σουμερίων. Οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας χρησιμοποιούσαν για τις μαθηματικές πράξεις κυρίως το εξηκονταδικό σύστημα (με βάση το εξήντα) αλλά και το δεκαδικό. Το πρώτο σύστημα ήταν μάλλον βολικό³² επειδή ο αριθμός εξήντα έχει πολλούς διαιρέτες που κάνουν τις πράξεις πολύ εύκολες. Άλλος λόγος αυτής της επιλογής μπορεί να ήταν ότι η μονάδα βάρους (μίνα) που χρησιμοποιούσαν υποδιαιρούνταν σε 60 υπομονάδες (σέκελ). Όμως η μεγαλύτερη συμβολή των Βαβυλωνίων στα μαθηματικά, ήταν η αξία που παίρνει το κάθε αριθμητικό σύμβολο ανάλογα με την θέση που βρίσκεται στην σειρά αναγραφής των αριθμών. Στο δεκαδικό σύστημα, για παράδειγμα, και στον αριθμό 1111 ο τελευταίος άσος υποδηλώνει τις μονάδες, ο δεύτερος από το τέλος τις δεκάδες, ο τρίτος τις εκατοντάδες και ο τέταρτος τις χιλιάδες. Αυτός ο τρόπος αναγραφής αριθμών είχε ανακαλυφθεί από τους Βαβυλώνιους τέσσερις χιλιάδες χρόνια πριν την εποχή μας.

Οι περισσότερες δέλτοι, που προέρχονται από την Βαβυλωνιακή περίοδο, περιέχουν πίνακες μετατροπής μεγαλύτερων μονάδων σε μικρότερες και αντιστρόφως καθώς και πίνακες πολλαπλασιασμού, ενώ είναι σημαντικό ότι μερικές περιέχουν και πίνακες τετραγωνικών και κυβικών ριζών. Οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας χρησιμοποιούσαν τις μαθηματικές τους γνώσεις για να λύσουν πρακτικά καθημερινά αλγεβρικά ή γεωμετρικά προβλήματα αλλά δεν ανέπτυξαν την θεωρητική πλευρά των μαθηματικών, όπως αργότερα έπραξαν οι Έλληνες. Οι αστρονομικές τους, δε, παρατηρήσεις περιορίζονταν στον ήλιο, στην σελήνη και στους πέντε ορατούς πλανήτες, τους οποίους θεωρούσαν θεούς που επηρέαζαν τα τεκταινόμενα επί της γης. Οι σημειώσεις των κινήσεών τους και η ερμηνεία τους αποτέλεσαν αργότερα το αρχικό υλικό για

³² Στην πραγματικότητα δεν γνωρίζουμε γιατί χρησιμοποιήθηκε το εξηκονταδικό σύστημα. Δες και Antreas P. Hatzipolakis <xpolakis@hol.gr>, "Re: Some More Reasons for using base 60", in CLASSICS <classics@u.washington.edu>, 8 August 1997, καταχωρισμένο σε <gopher://lists.u.washington.edu:70/OR166437-171140-/public/classics/classics.log9708b>.

την ανάπτυξη της αστρολογίας, η οποία βέβαια δεν συγκαταλέγεται ανάμεσα στις επιστήμες.³³

Στην Μεσοποταμία, εκτός από τα μαθηματικά, αναπτύχθηκε, ήδη από την εποχή των Σουμερίων, και η λογοτεχνία. Το πρώτο μεγάλο λογοτεχνικό έργο είναι το Έπος του Γίλγαμές (Gilgamesh), που περιγράφει τις προσπάθειες του ήρωα Γίλγαμές για να αποκτήσει αιώνια ζωή. Ο Γίλγαμές, που κατά πάσα πιθανότητα έζησε στην Ουρούκ περίπου το 2700 π.Χ., επισκέπτεται τον κάτω κόσμο για να βρει τον σκοτωμένο φίλο του Ενκιδού (Enkidu) και μαθαίνει για την ζωή μετά τον θάνατο. Τελικά, ούτε ο Γίλγαμές απέφυγε τον θάνατο επιβεβαιώνοντας την σουμερική δοξασία ότι η αιώνια ζωή είναι μόνο για τους θεούς.

Αυτός που μαζί περάσαμε όλες τις κακουχίες,
ο Ενκιδού, που τον αγαπούσα πολύ,
που μαζί περάσαμε όλες τις κακουχίες,
χάθηκε στην μοίρα της ανθρωπότητας.
Μέρα και νύχτα έκλαψα πάνω του.
Δεν θα τον δώσω για θάψιμο -
μήπως ο φίλος μου αναστηθεί από τον θρήνο μου -
επτά μέρες και επτά νύχτες,
μέχρι σκουλήκι να τρέξει από την μύτη του.
Από τότε που πέθανε δεν έχω βρει ζωή.
Περιπλανιέμαι σαν κυνηγός στην μέση της στέπας.
Ω! γυναίκα,³⁴ τώρα που είδα το πρόσωπό σου,
ας μην δω τον θάνατο, που πάντα τρώμαζα.
Η γυναίκα είπε σ' αυτόν, τον Γίλγαμές:
Γίλγαμές, πού τριγυρίζεις;
Την ζωή που ψάχνεις δεν θα την βρεις.
Όταν οι θεοί έπλασαν την ανθρωπότητα
τον θάνατο όρισαν [για τους ανθρώπους]
κρατώντας την [αιώνια] ζωή στα χέρια τους [γι' αυτούς].
Εσύ, Γίλγαμές, φρόντιζε να γεμίζει η κοιλιά σου.
Γλέντα μέρα και νύχτα.
Κάθε μέρα οργάνωνε γιορτές.
Μέρα και νύχτα χόρευε και παίζε.
Τα ρούχα σου να λαμπυρίζουν.
Το κεφάλι σου πλυμένο, νίψου στο νερό.
Πρόσεχε το μικρό πραγματάκι που ακουμπάει στο χέρι σου.
Άσε την σύζυγό σου να χαρεί στο στήθος σου.
Γιατί αυτός είναι ο προορισμός της ανθρωπότητας.³⁵

Οι ιδέες που αναπτύσσονται στο Έπος του Γίλγαμές αλλά και σε μια σειρά από μύθους για την γέννηση του κόσμου έγιναν μέρος των παραδόσεων της Εγγύς Ανατολής και εναγκαλίστηκαν από τους Εβραίους. Οι γνωστές ιστορίες της δημιουργίας του Αδάμ, του Κήπου της Εδέμ, του Κατακλυσμού και του Ιώβ, που βρίσκει κανείς στην Αγία Γραφή, προέρχονται από σουμερικούς και βαβυλωνιακούς μύθους. Ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ, που χρησιμοποίησαν την εβραϊκή παράδοση, αποδέχθηκαν και τις ανωτέρω παραδόσεις με αποτέλεσμα αυτές να ενστερνισθούν από χριστιανούς και μουσουλμάνους.

³³ Αναλυτικά για τις μαθηματικές, αστρονομικές και αστρολογικές γνώσεις των Βαβυλωνίων δες στο O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity* 2nd ed. (Providence: Brown Univ. Press, 1957), ch. 2 & 5.

³⁴ Δες ANET, p. 89 n. 152.

³⁵ *Ιδιο*, pp. 89-90. Όλο το έπος σε ANET, pp. 72-99.

Οι μύθοι της Μεσοποταμίας δεν είναι παρά έκφραση της θρησκευτικής συνειδήσεως των Σουμερίων και Βαβυλωνίων. Οι κάτοικοι της Μεσοποταμίας φαντάσθηκαν τον τρόπο που ζούσαν οι θεοί τους κατ' εικόνα και ομοίωση των εαυτών τους. Εκτός από το γεγονός ότι οι θεοί ήταν αθάνατοι, παντοδύναμοι και μπορούσαν να γίνουν αόρατοι, η συμπεριφορά τους δεν διέφερε από αυτήν των ανθρώπων. Οι θεοί και οι θεές γλεντούσαν, θύμωναν, ήταν εκδικητικοί και ευερέθιστοι. Οι άνθρωποι λάτρευαν τους θεούς τους όχι επειδή ήταν ιεροί αλλά επειδή ήταν παντοδύναμοι.

Οι πιο σημαντικοί θεοί της Μεσοποταμίας ήταν η Μητέρα-Θεά, ο Άνου (An ή Anu), ο Ενλίλ (Enlil) και ο Ενκί (Enki). Ο ρόλος της Μητέρας-Θεάς, που παρουσιάζεται με το όνομα Ιννάνα (Inanna) στους Σουμερίους και Ιστάρ (Ishtar) στους Βαβυλώνιους, φαίνεται ότι ήταν αμφιλεγόμενος. Από την μία πλευρά εμφανίζεται να είναι θεά της γονιμότητας και της μητρότητας, χαρακτηριστικό της Μητέρας-Θεάς, και από την άλλη να είναι η θεά του σαρκικού έρωτα και η συμπεριφορά της να μην έχει σχέση με αυτήν της μάνας. Ο Θεός Άνου ήταν αυτός που κανόνιζε την ιεραρχία ανάμεσα στους θεούς και είχε την εξουσία να απονέμει αξιώματα και σε θεούς και σε ανθρώπους. Οι βασιλείς, κατά τους Σουμερίους, ελάμβαναν την εξουσία τους από τον θεό Άνου. Ο Ενλίλ θεωρούνταν θεός της ευμάρειας και της αφθονίας αλλά στους περισσότερους μύθους που διηγούνται πλημμύρες ή καταστροφές εμφανίζεται να είναι αυτός που θέλει να καταστρέψει την ανθρωπότητα. Οι Σουμεριοί βέβαια τον χαρακτήριζαν σοφό και καλοκάγαθο θεό, αν και ο κατ' εξοχήν θεός της σοφίας καθώς και της ευστροφίας, των επαγγελμάτων, των τεχνών και των μαγικών δυνάμεων ήταν ο Ενκί. Ο Ενκί θεωρούνταν ο πιο ευπροσήγορος θεός του σουμερικού πανθέου.

Είναι φανερό ότι οι πρώτοι λαοί που έζησαν στην Μεσοποταμία δεν είχαν ξεκάθαρες ιδέες για τις ιδιότητες και τις προθέσεις των θεών τους. Οι θεοί μπορούσαν να καταστρέψουν ή να σώσουν την ανθρωπότητα, ανάλογα με τις επιθυμίες τους ή τις πράξεις των ανθρώπων, και οι άνθρωποι έπρεπε να νιώθουν δέος μπροστά στις δυνάμεις των θεών και να τους λατρεύουν για να τους κατευνάσουν.

Η λατρεία των θεών διαφαίνεται καθαρότερα μέσα από την τέχνη. Ήδη από την σουμερική εποχή υπάρχουν εξαιρετικά δείγματα τέχνης, όπως το ενός περίπου μέτρου αλαβάστρινο δοχείο από την Ουρ (εικ. Roaf, p. 61) που χρονολογήθηκε μεταξύ 3500-3000 π.Χ. και βρίσκεται στο Μουσείο της Βαγδάτης. Οι εγχάρακτες απεικονίσεις σε τρεις ζώνες αναφέρονται στην λατρεία της Ιννάνα κατά την εορτή του Νέου Έτους. Στην κατώτερη ζώνη απεικονίζονται ζώα και φυτά ενώ στην μεσαία γυμνοί άνδρες που φέρνουν δώρα στην θεά και είναι χαραγμένοι με τέτοιο τρόπο που να νομίζει κανείς ότι πάλλονται από συγκίνηση για την πράξη τους. Στην άνω ζώνη η θεά δέχεται με μεγαλοπρέπεια τα δώρα, πολλά από τα οποία είναι στοιβαγμένα πίσω της. Το δοχείο διηγείται πώς οι Σουμεριοί ευλαβικά προσέρχονται στην θεά με τις προσφορές τους. Άλλο εντυπωσιακό δείγμα τέχνης της Μεσοποταμίας από την περίοδο 3000-2340 π.Χ. είναι δύο πλάκες διαστάσεων 47 επί 20 εκ. από πίσσα σε ξύλινο περίβλημα, τοποθετημένες ράχη με ράχη αλλά σε απόσταση έτσι ώστε να σχηματίζονται και δύο στενές πλευρές αριστερά και δεξιά, που ονομάζονται το "έμβλημα" ή "λάβαρο" (standard) της Ουρ και εκτίθενται στο Βρετανικό Μουσείο (εικ. Roaf, pp. 92-95). Σε τρεις ζώνες, στις δύο μεγάλες επιφάνειες, παρουσιάζονται μια στρατιωτική νίκη και η εποχή της ειρήνης μετά το τέλος του πολέμου. Η τάξη με την οποία είναι τοποθετημένο το πλήθος των εγχάρακτων σε όστρακα μορφών και οι όμορφες γαλάζιες αποχρώσεις του λαζουρίτη που τις περιβάλλει, δίνει στο αντικείμενο εντυπωσιακή όψη. Από την Ακκαδική περίοδο (2300-2200) και στην πόλη Νινευή, βρέθηκε ένα θαυμάσιο ορειχάλκινο βασιλικό κεφάλι (εικ. Roaf, p. 99) ύψους 36,6 εκ., που βρίσκεται στο Μουσείο της Βαγδάτης. Η λεπτότητα της κατασκευής και η απεικόνιση των λεπτομερειών εντυπωσιάζουν τον θεατή. Το ίδιο εντυπωσιακό αλλά κυρίως για τις αδρές γραμμές του είναι το ύψους 45 εκ. άγαλμα του βασιλιά της Λαγάς, Γουδέα (περ. 2150), από την Νεο-Σουμερική περίοδο (2200-2000), που βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου (εικ. ΙΤΛ, σ.

25).

Οι διάφοροι λαοί που έζησαν στην Μεσοποταμία δημιούργησαν υψηλή τέχνη είτε για να εκφράσουν τα θρησκευτικά τους συναισθήματα, είτε για να θυμούνται μια στρατιωτική νίκη είτε, τέλος, για να δοξάσουν τους ηγεμόνες τους. Με την τέχνη εξέφρασαν την επιθυμία τους να διατηρήσουν στιγμές από τις αναμνήσεις τους στην αιωνιότητα.

Συμπέρασμα

Τα στοιχεία που εκφράζουν ένα πολιτισμό: οι πόλεις, η χρήση της γραφής, η θέσπιση και καταγραφή νόμων, η ενασχόληση με την λύση καθημερινών προβλημάτων με επιστημονικό τρόπο, η λογοτεχνική ή θρησκευτική έκφραση των ανθρώπων σε γραπτό λόγο και η τέχνη, εμφανίζονται για πρώτη φορά στους λαούς που έζησαν και δημιούργησαν στην Εγγύς Ανατολή πριν από περίπου πέντε χιλιάδες χρόνια. Η κοιτίδα του πρώτου πολιτισμού, που είναι συγχρόνως η αρχή του Ευρωπαϊκού και του Παγκόσμιου Πολιτισμού, βρίσκεται φυλαγμένη κάτω από την εύφορη λάσπη που αφήνουν τα νερά του Τίγρη και του Ευφράτη στην Μεσοποταμία.

Τις ίδιες αυτές ιδέες του πολιτισμού θα τις χρησιμοποιήσει με τον δικό του τρόπο ο γειτονικός λαός των Αιγυπτίων για να δημιουργήσει, σχεδόν παράλληλα με τους Μεσοποτάμιους, τον δικό του πολιτισμό.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Bailkey, Nels M. Ed. *Readings in Ancient History, Thought and Experience from Gilgamesh to St. Augustine*. 3rd ed. Lexington, Massachusetts: Heath, 1987.
- Clark, Grahame & Stuart Piggott. *Prehistoric Societies*. London: Penguin, 1970. Reprint of 1965 Edition.
- Frankfort, Henri. *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. 4th Edition. New Haven: Yale Univ. Press, 1970.
- Hooke, S. H. *Middle Eastern Mythology*. London: Penguin, 1963.
- Kramer, Samuel Noah. *History Begins at Sumer*. Philadelphia: The University of Pennsylvania Press, 1981. Reprint of 1959 edition.
- _____. *The Sumerians*. Chicago: The University of Chicago Press, 1963.
- Lloyd, Seton. *The Archaeology of Mesopotamia*. Revised Edition. London: Thames & Hudson, 1984.
- Oates, Joan. *Babylon*. Revised Edition. London: Thames & Hudson, 1986.
- Oppenheim, A. Leo. *Ancient Mesopotamia*. Chicago: The University of Chicago Press, 1977. Revised by Erica Reiner.
- Pritchard, James B. Ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd ed. with Supp. Princeton: Princeton Un. Press, 1969.
- Roaf, Michael. *Cultural Atlas of Mesopotamia*. London: Equinox, 1980.
- Roux, Georges. *Ancient Iraq*. 3rd ed. London: Penguin, 1992.
- Saggs, H. W. F. *The Greatness that was Babylon*. London: Sidgwick & Jackson, 1962.
- Walker, C. B. F. *Reading the Past: Cuneiform*. London: British Museum, 1987
- Woolley, Leonard C. *The Sumerians*. New York: Norton, 1965.